

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра педагогіки, методики та менеджменту освіти

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

бакалавра

на тему

Педагогічні умови формування культури толерантності у молодших

школярів

(тема кваліфікаційної роботи)

Виконав: студент 3 курсу, групи ДМП-ОПН 22
спеціальності: 011 Освітні, педагогічні науки
(код і найменування спеціальності)

_____ / Анастас КРИВОХИЖА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Керівник _____ / Зоя ГИРИЧ
(підпис) (ім'я та прізвище)

Рецензент _____ / Оксана ЧУЄШКОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

«До захисту допущено»

В.о.завідувач кафедри _____ / Наталія БРЮХАНОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Нормоконтроль _____ / Наталія БОЖКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Секретар ЕК _____ / Ольга ЛИТВИН
(підпис) (ім'я та прізвище)

Харків – 2025 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра педагогіки, методики та менеджменту освіти
Рівень вищої освіти перший (бакалаврський)
Спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки
Освітньо-професійна програма «Освітні, педагогічні науки»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри
_____ Наталія БРЮХАНОВА
(підпис, ініціали, прізвище)

“28” квітня 2025 року

З А В Д А Н Н Я
на кваліфікаційну роботу
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

- здобувача КРИВОХИЖИ Анастаса Олександровича
1. Тема: Педагогічні умови формування культури толерантності у молодших школярів
затверджена наказом по університету № 4801-5/925 від 11.04.2025 р.
 2. Термін здачі закінченої роботи «11» червня 2025 р.
 3. Вихідні дані до роботи/проєкту: Об'єкт дослідження: процес виховання молодших школярів у закладі загальної середньої освіти. Предмет дослідження: педагогічні умови формування культури толерантності у молодших школярів. Мета дослідження: визначити та експериментально перевірити педагогічні умови, що забезпечують ефективність формування культури толерантності у молодших школярів. Завдання дослідження: проаналізувати поняття «толерантність» та теоретичні підходи до її формування в освітньому процесі; визначити вікові особливості молодших школярів, що впливають на виховання культури толерантності; обґрунтувати та реалізувати педагогічні умови ефективного формування культури толерантності; розробити методичні рекомендації та перевірити ефективність визначених умов у ході педагогічного експерименту.
 4. Зміст роботи/проєкту (перелік питань, які належить розробити): обґрунтувати та реалізувати педагогічні умови ефективного формування культури толерантності.
 5. Перелік графічного матеріалу (презентаційний матеріал): презентація доповіді за результатами дослідження з використанням комп'ютерної презентаційної програми Power Point

6. Дата видачі завдання «28» квітня 2025 р.

Керівник

(підпис) Зоя ГИРИЧ
(ім'я, прізвище)

Завдання прийняв до виконання

(підпис) Анастас КРИВОХИЖА
(ім'я, прізвище)

**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН-ГРАФІК
виконання кваліфікаційної роботи**

№ з/п	Назва етапів роботи та питань, які мають бути розроблені відповідно до завдання	Термін виконання	Позначки керівника про виконання завдань
1	Проаналізувати поняття «толерантність» та теоретичні підходи до її формування в освітньому процесі. Визначити вікові особливості молодших школярів, що впливають на виховання культури толерантності.	12.05.2025	виконано
2	Обґрунтувати та реалізувати педагогічні умови ефективного формування культури толерантності	29.05.2025	виконано
3	Розробити методичні рекомендації та перевірити ефективність визначених умов у ході педагогічного експерименту	05.06.2025	виконано

Студент

(підпис) Анастас КРИВОХИЖА
(ім'я, прізвище)

Нормоконтроль

(підпис) Наталія БОЖКО
(ім'я, прізвище)

РЕФЕРАТ

Робота містить: 95 с., 2 рис., 3 табл., 91 джерел.

Об'єкт дослідження: процес виховання молодших школярів у закладі загальної середньої освіти.

Предмет дослідження: педагогічні умови формування культури толерантності у молодших школярів.

Мета дослідження: визначити та експериментально перевірити педагогічні умови, що забезпечують ефективність формування культури толерантності у молодших школярів.

У дипломній роботі досліджено педагогічні умови формування культури толерантності у молодших школярів у сучасному освітньому середовищі. Розкрито сутність понять «толерантність» і «культура толерантності», охарактеризовано вікові особливості молодших школярів у контексті виховання толерантної поведінки. Проаналізовано ефективні педагогічні засоби, методи та форми роботи, що сприяють розвитку емпатії, поваги до інших, здатності до мирного розв'язання конфліктів. У процесі експериментального дослідження обґрунтовано доцільність інтеграції елементів громадянсько-морального виховання в освітній процес початкової школи як умови формування толерантної особистості. Надано практичні рекомендації для вчителів початкових класів щодо створення педагогічного середовища, сприятливого для формування культури толерантності..

Ключові слова: культура толерантності, молодші школярі, педагогічні умови, виховання, початкова школа, емоційний інтелект, міжособистісні відносини, емпатія.

ABSTRACT

Work contains: 95 pg., 2 fig., 3 tab., 91 sources.

Object of research: the process of educating younger schoolchildren in a general secondary education institution.

Subject of research: pedagogical conditions for the formation of a culture of tolerance in younger schoolchildren.

Purpose of research: to determine and experimentally verify pedagogical conditions that ensure the effectiveness of the formation of a culture of tolerance in younger schoolchildren..

The diploma thesis investigates the pedagogical conditions for the formation of a culture of tolerance in younger schoolchildren in a modern educational environment. The essence of the concepts of "tolerance" and "culture of tolerance" is revealed, the age characteristics of younger schoolchildren in the context of the upbringing of tolerant behavior are characterized. Effective pedagogical means, methods and forms of work that contribute to the development of empathy, respect for others, and the ability to peacefully resolve conflicts are analyzed. In the process of experimental research, the feasibility of integrating elements of civic and moral education into the educational process of primary school as a condition for the formation of a tolerant personality is substantiated. Practical recommendations are provided for primary school teachers on creating a pedagogical environment conducive to the formation of a culture of tolerance..

Keywords: culture of tolerance, younger schoolchildren, pedagogical conditions, upbringing, primary school, emotional intelligence, interpersonal relationships, empathy.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ТОЛЕРАНТНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	13
1.1. Сутність поняття «толерантність» у науково-педагогічному дискурсі	13
1.2. Теоретичні підходи до виховання толерантності в освітньому процесі	24
1.3. Вікові особливості молодших школярів як основа формування культури толерантності	34
1.4. Педагогічні умови ефективного виховання культури толерантності у молодших школярів	37
Висновки до розділу 1	54
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ТОЛЕРАНТНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	55
2.1. Обґрунтування педагогічних умов формування культури толерантності	55
2.2. Методичне забезпечення та форми роботи з учнями молодшого шкільного віку.....	69
2.3. Організація і проведення педагогічного експерименту	72
2.4. Методичні рекомендації для вчителів і батьків щодо виховання толерантності у дітей	81
Висновки до розділу 2.....	83
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87

ВСТУП

В даний час однією з найважливіших проблем виховання є формування особистості нової людини, носія гуманістичних толерантних ідей у системі міжетнічних відносин. Значна роль у вирішенні цієї проблеми належить школі як найважливішому інституту соціалізації особистості. Сьогодні етнічна нетерпимість вже є реальною формою проявів кризових станів багатонаціонального суспільства.

У наш час, який фахівці називають епохою "етнічності, що збунтувалася", особливо гостро постає проблема педагогічного управління розвитком двох об'єктивно існуючих процесів: відродженням етнічної самосвідомості та формуванням міжетнічної терпимості, взаєморозуміння представників різних народів. При цьому слід враховувати, що ці процеси часто суперечать один одному. Важливим завданням сучасної педагогіки є виховання навичок і звичок позитивного міжетнічного спілкування, культивування у школярів поваги до історії та культури свого народу, а потім – й інших народів, формування у них високої культури міжнаціональних відносин.

Толерантність, так само як і інтолерантність, формується під впливом взаємин у сім'ї, ставлення її членів до інших людей та суспільства в цілому, під впливом спілкування з однолітками та оточуючими людьми. Процес цей відбувається стихійно. Для того щоб зробити його цілеспрямованим, необхідна організована педагогічна діяльність у школі.

Сучасний школяр повинен правильно сприймати і розуміти єдність людства, взаємозв'язок і взаємозалежність усіх і кожного з тих, хто живе на планеті, розуміти і поважати права, звичаї, погляди і традиції інших людей, знайти своє місце в життєдіяльності суспільства, не завдаючи шкоди і не ущемляючи права інших людей. Перед сучасним життям нагальною проблемою стало виховання культури толерантної особистості – тобто

особистості, що володіє терпимістю до способу життя, поведінки, звичаїв, вірувань та ідей інших людей. З огляду на це завдання виховання толерантної особистості, а відповідно, і профілактики побутового расизму, ксенофобії, екстремізму можна визнати одним з найважливіших завдань у сучасній школі.

Культура толерантності – поняття дуже широке, що включає в себе як культуру міжнаціональних відносин, так і віротерпимість, і здатність вислухати іншу точку зору, і терпимість до інакомислення, і загальну культуру морального розвитку людини. Але стійкість і ступінь зрілості моральної свідомості досягається тільки тоді, коли знання учнів з питань терпимості до інших культур у питанні толерантності набувають форми особистих поглядів і переконань і виступають як мотиви та установки поведінки.

Ми вважаємо, що формування толерантності – тривалий і складний процес, що починається з появи дітей на світ, триває в період дошкільного та шкільного дитинства і певною мірою протікає протягом усього життя. Цей процес йде під впливом безлічі факторів, і вирішальними серед них є сім'я та освіта. І якщо члени сім'ї не приймають толерантність як власну установку, то й дитина, потрапляючи до школи, не буде готова приймати інших людей такими, якими вони є. А адже щороку до нас до школи приходять все більше дітей різних національностей, різного соціального статусу сімей, дітей з різними матеріальними можливостями. І вчителю початкових класів важливо донести до кожного учня думку про те, що різні індивідуальні якості людей лише доповнюють один одного, складаючи різноманітний і тому прекрасний світ.

Толерантність потрібно виховувати з перших днів перебування дитини в школі. Виховання цієї якості відбувається щодня – це й усвідомлення дитиною неповторності своєї особистості, а також особистості кожного однокласника, і формування почуття згуртованості класного колективу. І розвиток бажання дитини стає кращим. Самоудосконалюватися. І формування вміння конструктивно поводитися під час конфлікту, завершувати його справедливо і

без насильства. Не забуватимемо про те, що зразком толерантної поведінки завжди повинен залишатися вчитель.

Результати проведених численних досліджень свідчать про те, що толерантність, на жаль, не є цільовою установкою виховання підростаючого покоління. Незважаючи на те, що не заперчується її значущість, педагоги не вживають цілеспрямованих дій щодо формування толерантності. У зв'язку з цим виникають такі протиріччя:

- між нагальною потребою суспільства в толерантній особистості та недостатньою спрямованістю системи освіти на її виховання;
- між потребою освітньої практики в науково-методичному та змістовному забезпеченні процесу виховання толерантності та недостатньою його розробленістю в педагогічній теорії та практиці;
- між нормами, цінностями сім'ї школяра, соціальною та етнічною групою, до якої він належить, та нормами, цінностями суспільства, членом якого він є;
- між збільшенням інтеграційних процесів в освіті, міграційними потоками, що призводять до інтеграції та асиміляції культур, та відсутністю напрацювань щодо побудови толерантного середовища в освітніх установах.

З урахуванням зазначених протиріч та методологічних підходів окреслено проблему дослідження: «Педагогічні умови виховання толерантності учнів в умовах початкової школи».

Об'єкт дослідження – процес виховання молодших школярів у закладі загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування культури толерантності у молодших школярів.

Мета дослідження – визначити та експериментально перевірити педагогічні умови, що забезпечують ефективність формування культури толерантності у молодших школярів.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати поняття «толерантність» та теоретичні підходи до її формування в освітньому процесі.
2. Визначити вікові особливості молодших школярів, що впливають на виховання культури толерантності.
3. Обґрунтувати та реалізувати педагогічні умови ефективного формування культури толерантності.
4. Розробити методичні рекомендації та перевірити ефективність визначених умов у ході педагогічного експерименту.

Теоретичною основою дослідження стали роботи Л.С. Виготського, О.О. Леонтьєва, в галузі теорії спілкування та діяльності, праці О.В. Бондаревської, О.О. Вербицького, В.О. Сластьоніна, які розглядають концепції особистісно-орієнтованої освіти; роботи Ю.К. Бабанського, С.П. Баранова, П.І. Підкасистого, К.Д. Ушинського з теорії навчальної діяльності; теоретико-емпіричні дослідження Ш.О. Амонашвілі, присвячені теорії педагогічної взаємодії.

Для вирішення дослідницьких завдань були використані різні методи:

- теоретичні (вивчення та аналіз вітчизняних та зарубіжних літературних джерел);
- емпіричні (анкетування, спостереження, бесіда, тестування);
- методи якісної та кількісної обробки емпіричних даних.

Теоретична значущість результатів дослідження:

- розроблено та теоретично аргументовано систему розвитку толерантності в умовах початкової школи;
- розроблено критерії та показники рівнів розвитку толерантності у молодших школярів;
- уточнено категоріальний апарат процесу формування толерантності у молодших школярів, визначено її основні компоненти;
- уточнено тлумачення понять "толерантність", "виховання толерантності";

– визначено риси толерантності (доцільність, значущість, корисність, необхідність, нормативність).

Структура дослідження: дана робота складається з двох розділів, вступу, висновків та списку використаних джерел.

Практична значущість дослідження: У роботі надано конкретні рекомендації щодо організації практичної діяльності з формування культури толерантності у молодших школярів. Представлено дидактичний матеріал, який можна використовувати у практичній діяльності вчителя початкової школи.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ТОЛЕРАНТНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Сутність поняття «толерантність» у науково-педагогічному дискурсі

Виховання як педагогічний процес, у його широкому розумінні не може бути обмежене оволодінням учнями системою наукових знань та досвідом інтелектуально-пізнавальної та творчої діяльності. Воно включає в себе також і формування у вихованців соціальних та духовних відносин як найважливіших компонентів їхнього особистісного розвитку. Так, якщо навчання спрямовується в основному на набуття знань та вмінь застосовувати їх на практиці, то виховання спрямоване на набуття особистістю духовних, моральних, естетичних та інших якостей.

Проблема виховання толерантності стає особливо актуальною в наші дні, оскільки внаслідок активізації міжнародного тероризму різко зросла напруженість у людських відносинах. Силкові методи боротьби з тероризмом при всій необхідності їх використання мають суто тактичний характер. Стратегічно ж не обійтися без ретельного аналізу причин ментальної несумісності людських спільнот. Тільки на цій основі можуть бути знайдені ефективні засоби попередження конфронтаційних процесів, у тому числі й з використанням можливостей сфери освіти, одним із вищих ціннісно-цільових пріоритетів якої має стати виховання толерантності. У кожній людині самою природою спочатку закладені і добрі, і злі начала. Їх прояв вирішальною мірою залежить від того середовища, в якому їй доведеться жити, від менталітету соціуму, який значно впливає на її індивідуальність, світоглядні пріоритети, стереотипи поведінки.

Сучасний стан українського суспільства такий, що в умовах економічного та політичного реформування виявилися відсунутими на задній план такі найважливіші проблеми, як виховання молоді, розвиток її творчих здібностей та духовно-моральне вдосконалення.

Навчання та виховання – це цілісний освітній процес сучасної школи. У соціальному плані виховання – це спеціально організоване, цілеспрямоване включення людини в освоєння та перетворення світу людської культури.

Що являє собою виховання толерантності? Перш за все, звернемося до словника:

- філософський словник так визначає поняття толерантності: «Толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння) – 1) терпимість до іншого роду поглядів, звичаїв, звичок. Толерантність необхідна по відношенню до особливостей різних народів, націй та релігій»;

- словник із соціології трактує толерантність як терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань, необхідна всім людям;

- у словнику ж іноземних слів читаємо: «толерантність з лат. *tolerantia* – здатність переносити, терплячість; синонім – переносимість».

Незважаючи на різноманіття сучасних трактувань поняття толерантності у вітчизняній та зарубіжній психології, досі дана проблема перебуває у стадії теоретичного розгляду, без дослідження питання про її діагностику [1]. На наш погляд, аспект вимірювання рівня толерантності є найбільш актуальним у плані розробки програм розвитку та виховання толерантності у різних соціальних груп населення. Тому метою нашої роботи є розробка моделі механізмів її проявів для створення можливості діагностики толерантності.

Виходячи з визначення поняття толерантності як «здатності тривалий час витримувати несприятливі впливи без зниження адаптивних можливостей», можна припустити, що толерантність – свого роду механізм

подолання ситуації (coping styles), в якій присутні несприятливі для особистості фактори.

Спочатку термін «coping» використовував Мерфі (1962) у дослідженнях способів подолання криз у дитячому віці. Надалі розуміння цього терміна було тісно пов'язане з активними зусиллями особистості, спрямованими на оволодіння складною ситуацією або проблемою (10). В останні роки питанням вивчення стилів подолання людиною складних ситуацій та вироблення стратегій дій займаються дослідники Лібін А.В. та Лібіна Є.В. [73].

Нам здається правомірним говорити про толерантність як про один із механізмів подолання. Оскільки прояв цієї якості необхідний у ситуаціях, коли особистість стикається з факторами, для неї несприятливими, а іноді й психотравмуючими [2,3].

Для проведення діагностики необхідно визначити умови, щодо яких визначатиметься рівень толерантності. Назвемо це умовно «толерантність до ситуації...» [4,19]. Дане поняття нам видається найбільш вдалим, оскільки в нього можна вкладати ті характеристики, які будуть актуальними для дослідження:

1) ситуація змін:

- соціально-економічних (причому це можуть бути як міждержавні, державні та регіональні зміни);
- геополітичних та політичних змін (на всіх рівнях);
- екологічних;
- демографічних (міграційні процеси).
-)ситуація відмінностей:
- національних;
- культурних;
- релігійних;
- вікових;
- гендерних;

- ціннісних;
- особистісних;
- мовних;
- соціального та матеріального статусу;
- девіантних проявів у поведінці.

2) кризові ситуації:

- невизначеності;
- стрес;
- надзвичайна ситуація;
- катастрофа.

Сила та значущість тієї чи іншої характеристики для кожної особистості змінюватиметься. Крім того, в умовах суспільства, що швидко змінюється, цей список може істотно розширюватися [5, 13, 14].

Реагуючи на ситуацію, особистість обирає якусь стратегію поведінки. Для опису стратегії необхідні такі характеристики:

1) вид стратегії:

- прийняття;
- неприйняття;
- уникнення;
- індиферентність (відстороненість).

2) стиль реалізації цих стратегій:

- пасивний – активний агресивний;
- раціональний – емоційний;
- проблемно-орієнтований – суб'єктивно-орієнтований.

3) ступінь ефективності:

- конструктивний неконструктивний;
- адаптація – зниження рівня адаптації [21].

Особистість звертається до своїх ресурсів, які й визначають вибір тієї чи іншої стратегії, стилю реагування та рівня успішності. У даній роботі ми

обмежимося поки перерахуванням тих ресурсів, які, на наш погляд, забезпечують дію толерантності як механізму подолання ситуації [6,7].

1) Ресурси:

- Я-концепція;
- локус-контролю;
- афіліація;
- когнітивні ресурси;
- дивергентність мислення;
- стійкість особистості;
- комунікативна компетентність;
- соціальна активність;
- стиль життя та стиль прийняття рішення;
- екзистенційні цінності;
- почуття гумору;
- провідна діяльність;
- тип модальності;
- резистентність до стресу;
- вікові особливості;
- гендерні особливості.

Таким чином, культура толерантності – це високий ступінь терпимості до способу життя, поведінки, звичаїв, вірувань та ідей інших людей. Це поняття дуже широке, що включає як культуру міжнаціональних відносин, так і віротерпимість, і здатність вислухати іншу точку зору, і терпимість до інакомислення, і загальну культуру морального розвитку людини.

Підкреслюючи актуальність проблеми толерантності, слід зазначити, що ще стародавні філософи застерігали: «Трьох речей потрібно уникати в житті: ненависті, заздрості та презирства». Поняття «толерантності» за смисловою насиченістю значно ширше, ніж просто «терпимість» або «терпіння» [8,9].

У сучасній дійсності воно має стати своєрідною етичною доктриною, що претендує на центральне місце в «осі координат» XXI століття. Адже людям, які живуть в епоху видатних наукових і технічних відкриттів, стирання економічних та інших кордонів, необхідне відкрите суспільство, розуміюча спільнота, а отже, і відповідний їм алгоритм комунікації та взаємодії.

Однак сьогодні в умовах економічної нестабільності, соціального розшарування суспільства, постійної міграції інших етносів у низки людей виникає відчуття загрози зовнішнього світу, що потім обертається зростанням нетерпимості та озлоблення різного роду: від невдоволення керівництвом до неприязні до інших національностей, релігій тощо [10,11].

Це призводить до зростання агресивності, поширення в суспільстві націоналістичних, шовіністичних, різних антигуманних ідей.

Толерантність же передбачає позитивну мотивацію, це, перш за все, активна моральна позиція та психологічна готовність до терпимості в ім'я позитивної взаємодії з людьми іншої культури, соціального стану, стану здоров'я, національності, релігії тощо.

Толерантність необхідна і у відносинах між дітьми та батьками, вчителями та учнями, просто в міжособистісному спілкуванні, коли нам не вистачає саме терпіння, щоб вислухати та зрозуміти одне одного, прийняти людей з їхньою унікальністю, усвідомити право кожного на своє бачення світу.

Ось чому 16 листопада 2005 року в Парижі 185 держав-членів ЮНЕСКО, включаючи і України, ухвалили «Декларацію принципів толерантності», позначивши толерантність як «повагу, прийняття та правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження та способів прояву людської індивідуальності».

Позиція нашої держави до розуміння толерантності та необхідності виховання в її дусі виразилася в розробці Методичних рекомендацій щодо проведення Дня знань в організаціях освіти. Державним замовником цієї програми стало Міністерство освіти і науки України [11, 42, 58].

Завдання виховання толерантності, поставлені державою, включають: розробку та реалізацію ефективної державної політики формування у громадян толерантної свідомості та поведінки, протидії екстремізму в суспільстві; розробку методичної та нормативної бази в галузі профілактики екстремізму, навчальних програм для всіх ступенів та форм освіти з формування толерантної свідомості та поведінки; розробку комплексу заходів щодо зниження негативного впливу на стан громадської думки засобів масової інформації та реклами.

Реалізація зазначених у цих програмах завдань – непроста справа. Адже «толерантність» на відміну від «перемир'я» не можна оголосити, її треба цілеспрямовано формувати на таких рівнях, як особистість, сім'я, суспільство, держава. І особливо важлива роль у цьому процесі відводиться закладам освіти.

Виходячи з цього, освітня стратегія повинна сприяти створенню педагогічних умов, що сприяють формуванню толерантних переконань, поглядів та навичок толерантної поведінки в сім'ї, в навчальному закладі, в майбутній професійній діяльності за участю всіх зацікавлених осіб (батьків, педагогів, працівників соціальної сфери, політиків, засобів масової інформації та суспільства в цілому).

Освітня стратегія повинна поширювати позитивний підхід до етнічних питань та запобігати будь-яким проявам расизму, екстремізму, ксенофобії, акцентуючи увагу в учнівських, студентських аудиторіях на те, що об'єднує представників різних етносів (культурна спадщина, внесок у розвиток науки, мистецтва, позитивні риси характеру тощо).

Освітня стратегія передбачає опору в закладах освіти на педагогіку співробітництва, повагу до особистості кожної конкретної людини. Участь у підготовці та виданні наукової та науково-популярної літератури з питань толерантності, миролюбності та віротерпимості.

Сьогодні вся педагогічна громадськість включилася в пошук нової освітньої та виховної парадигми українського суспільства.

Початкова школа є однією з перших та основних ланок становлення людини-громадянина. А молодший шкільний вік – це такий сприятливий період у розвитку особистості, коли вихованці воістину виступають як «чиста дошка» та «глина» в руках умілого та досвідченого скульптора [25].

Безсумнівно, сьогодні українська початкова школа визначає майбутнє країни. Вчитель початкових класів Г.А. Рибакіна пише: «Саме ми, вчителі початкових класів, з перших ступенів навчання дитини повинні займатися формуванням ментальних якостей громадянина України, які набувають конкретного змісту (як-от: сенс життя; призначення людини; сутність добра і зла; почуття любові до Батьківщини; гордість за її колоритну та різноманітну історію та культуру, традиції та звичаї; цивілізовані людські відносини; толерантність та висока культура взаємин). Дитині необхідно прищеплювати якості, які дозволили б їй жити комфортно та працювати у вільному, демократичному громадянському суспільстві» [30,33].

«Багатомовно кажуча і думаюча» школа України повинна закласти основу для повноправного життя кожного маленького громадянина, ким би він потім не став; забезпечити єдність освітнього та культурного простору Вітчизни; створити комфортні шляхи для вступу особистості в рівноправний діалог з іншими культурами народів України. Це, своєю чергою, передбачає виховання культури толерантності.

Щоб не формально засвоїти матеріал, потрібно не «відбути» навчання, а прожити його, потрібно, щоб навчання увійшло в життя, щоб воно мало «життєвий сенс» для того, хто навчається.

Аналізуючи досвід виховання культури толерантності педагогами початкової школи сьогодні, необхідно відзначити велике розмаїття засобів та методів виховання. Так, у перших класах на хвилинках чистописання використовуються елементи українського алфавіту, у других – четвертих

класах – з прислів'ями різних народів. На уроках праці виготовляють предмети побуту різних народів, що населяють неосяжний України, вивчається приготування національних страв різних народів. На уроках пізнання світу подорожуємо географічною картою, знайомимося з традиціями та звичаями народів України [49].

Поряд з вивченням традицій українського народу, треба знайомити дітей з культурою інших народів на основі порівняльної педагогіки. Вся діяльність такої виховної системи підпорядкована руху до наступної мети: виховувати учнів на ідеях етнопедагогіки; формувати їхню національну самосвідомість.

Підручник з української літератури «Живе джерело» (2-4 класи) вдало озаглавлений, збагачує уявлення дітей про рідну землю; сприяє можливості виховання культури толерантності, широко пропагувати та поширювати моральні цінності та відносини.

У роботі з підручниками нового покоління учні долучаються до духовної культури різних народів, їхніх традицій. Це сприяє формуванню народного ідеалу людини, її мовних, моральних цінностей.

Враховуючи психологічні особливості молодшого школяра, його наочно-образне мислення, потрібно, щоб розповіді вчителя були яскравими та емоційними, включали короткі відомості про автора твору, що вивчається, об'єктивні дані про епоху або подію, в якій розгортається дія.

Тут були порушені лише деякі аспекти формування толерантності, яка насправді вбирає в себе філософські, історичні, соціологічні, психологічні, правові, етнічні, соціально-економічні та багато інших аспектів.

Без формування толерантності рух до цивілізованого суспільства неможливий. Чи може школа перешкоджати поширенню націоналістичних та расистських настроїв? Відповідь одна: так. Саме школа є одним із найважливіших інститутів виховання такої якості морального аспекту, як толерантність.

Це почуття прийняття іншої людини, інших думок, що мають таке ж право на існування. Різноманітність людей прикрашає та збагачує життя.

Конфлікт – це нормальний процес, який треба вміти вирішувати конструктивно. Для демократії дуже важлива соціальна відповідальність кожної людини осмислено дотримуватися моральних норм при прийнятті рішень (18,40).

Принципи толерантності.

За сферами прояву толерантність розрізняють за такими напрямками.

Політична толерантність – терпимість до людей інших політичних поглядів, повага до інших політичних позицій, визнання права на свої політичні напрямки.

Наукова толерантність – терпимість до інших точок зору в науці, допущення різних теорій та наукових шкіл.

Педагогічна толерантність – терпимість до власних дітей, учнів, вміння зрозуміти та пробачити їхні недосконалості.

Адміністративна толерантність – вміння керувати без натиску та агресії.

То як же трактують питання про толерантність у сучасній вітчизняній педагогіці, психології, соціології? У психології вважають, що толерантність – це властивість біологічної чи соціальної системи, прийняття іншої системи чи її елементів. У соціології, що толерантність – «культурна» спрямованість, де в основі лежить розуміння унікальності своєї групи та перевага власних етнокультурних цінностей.

Згідно з Декларацією принципів толерантності, затверджених ЮНЕСКО, толерантність – це чеснота, яка уможлиблює досягнення миру та сприяє заміні культури війни культурою миру. Це твердження та визнання різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та способів прояву людської індивідуальності. У педагогічній літературі – це вирішення проблеми розвитку культури міжнаціональних відносин. Наприклад, Б.С. Гершунський

вводить поняття, як «менталітет толерантності», «світогляд толерантності», «толерантна поведінка» [23].

Найбільш точно в сучасній вітчизняній педагогіці трактування толерантності, у Б.З. Вульфова в книзі «Виховання толерантності: сутність та засоби». Це здатність людини (або групи) співіснувати з іншими людьми, яким притаманні інші менталітет, спосіб життя». Під процесом виховання він має на увазі створення простору взаємодії з іншими за поглядами або поведінкою людьми, їх спільнотами.

Сучасна педагогіка підкреслює, що нині об'єктивна реальність змушує більше уваги приділяти розвитку культури міжнаціональних відносин у школярів, отже, необхідна етнічна толерантність, тобто прийняття внутрішньої установки особистості щодо цінностей, культурних особливостей інших етнічних груп, готовність до міжетнічних контактів. Етнічна толерантність вважається домінантою культури міжнаціональних відносин. Розвивати її як спрямованість особистості слід у процесі освіти, створюючи умови для конструктивної взаємодії з представниками інших етносів.

Професор Т.Д. Дмитрієв у своїй роботі «Багатокультурна освіта» виділив такі рівні розвитку толерантності в освіті. Навчання толерантності. Розвиток в учня, вчителя терпимості щодо культурних особливостей інших етносів. Формування готовності допускати в їх оцінці відхилення від визнаних у суспільстві стандартів. Вивчення та підтримка іншої культури. Шляхом розуміння та прийняття культурного плюралізму, більше дізнатися про культуру іншої етнічної групи, краще зрозуміти її, тобто вчитель та учень переходять до наступного рівня багатокультурності. Повага культурних відмінностей. Становлення особистості, що передбачає високу оцінку іншої культури. Затвердження культурних відмінностей. Рівень полікультурної освіти та культурного становлення. Це твердження вчителя та учня у процесі діяльності. На цій стадії до них приходить розуміння необхідності активної позиції.

Звідси можна зробити висновок, що найефективнішим способом формування толерантності є виховання, яке (якщо назвати його толерантним вихованням) сприяє формуванню у дітей навичок критичного осмислення та вироблення суджень, незалежного мислення. Учні вчаться виявляти терпимість – отже, визнають те, що люди розрізняються за інтересами, становищем, за зовнішнім виглядом і мають право жити у світі, зберігаючи свою індивідуальність. При цьому слід поговорити про особистість толерантну та інтолерантну.

А.С. Макаренко зазначав, що навіть за найвищої навченості та вмілості особистість може бути неповноцінною, якщо в неї не сформовані здорові соціальні та духовні відносини. Тому розвиток цих відносин А.С. Макаренко вважав найголовнішим завданням виховання.

1.2. Теоретичні підходи до виховання толерантності в освітньому процесі

У процесі комунікації молодших школярів можливо і необхідно зміцнювати дух толерантності, формувати відносини відкритості, поваги, уваги один до одного, комунікативну компетентність.

Поняття комунікативної компетентності передбачає, що людина усвідомлює: власні потреби та ціннісні орієнтації; свої перцептивні вміння, тобто здатність сприймати навколишнє без суб'єктивних спотворень; готовність сприймати нове у зовнішньому середовищі; свої можливості у розумінні норм та цінностей інших соціальних груп та культур; свої почуття та психічні стани у зв'язку з впливом факторів зовнішнього середовища. Слід зазначити, що, розглядаючи структуру комунікативної компетентності, низка вчених виділяють комунікативну культуру особистості як систему якостей, що включають: творче мислення, культуру мовленнєвої дії, культуру мовленнєвої дії, культуру психоемоційної регуляції свого стану, культуру жестів та

пластики рухів, культуру сприйняття комунікативних дій партнера по спілкуванню, культуру емоцій. Таким чином, формування комунікативної компетентності молодших школярів сприяє розвитку у них такої якості, як толерантність.

Для успішного формування комунікативної компетентності молодших школярів необхідна орієнтація педагогів на навчальні та особистісні можливості учнів, їх безперервне нарощування. При цьому на перший план висуваються цілі розвитку особистості, а предметні знання та вміння розглядаються як засіб їх досягнення. Основним дидактичним умовою формування комунікативної компетентності молодших школярів є комплексне використання елементів дидактичного процесу, що сприяють включенню учнів до навчальної комунікації на основі створення ситуації успіху; стимулюванню комунікативної діяльності учнів шляхом орієнтування на ті області предметно-практичної діяльності, які відповідають їхнім потребам та інтересам; надання учням можливості використання компенсаторного механізму вирішення комунікативних проблем.

Реалізація перелічених умов здійснюється на основі впровадження в освітній процес таких аспектів.

Перший аспект – особистісний розвиток дитини. Цей аспект передбачає виділення у змісті навчального матеріалу питань, що стосуються розуміння учнями соціальної та практичної значущості досліджуваного матеріалу, усвідомлення особистісної значущості освоюваного змісту. Навчальний процес будується як процес «відкриття» кожною дитиною конкретного знання, а не як «натаскування» її на вирішенні типових завдань. Тільки в цьому випадку дитина стає суб'єктом навчання. З цією метою особливе місце практично на кожному уроці приділяється створенню умов для осмислення учнями соціальної, практичної та особистісної значущості досліджуваного матеріалу. Основна роль відводиться ініціюванню та інтенсифікації інтелектуальної та особистісної рефлексії учнів [26, 27]. Тим самим у

структуру уроку включається етап рефлексії, що дозволяє кожній дитині переосмислити свій суб'єктний досвід, що веде до розвитку толерантності.

Другий аспект – діагностика навчальних та особистісних можливостей учнів як умова забезпечення цілісного розвитку особистості. Діагностика навчальних та особистісних можливостей учнів має здійснюватися за такими п'ятьма блоками.

1. Особистісно-сміслові ставлення дітей до досліджуваного матеріалу та процесу власної пізнавальної діяльності. Конкретні показники, що дозволяють аналізувати та оцінювати це ставлення, полягають у наступному: безпосередній інтерес до предмета в цілому; оцінка дитиною соціальної значущості досліджуваного предмета; потреба у використанні та позитивному перетворенні свого досвіду пізнавальної діяльності (способів навчальної роботи, накопичених знань).

2. Інтелектуальна культура школяра, що проявляється у таких показниках: наявність метазнань – знань про прийоми та засоби засвоєння навчального матеріалу (знання про сутність прийомів розумової діяльності); вміння аналізувати зміст та структуру текстів будь-якого виду, навчальних завдань; вміння класифікувати пізнавальні об'єкти; вміння порівнювати пізнавальні об'єкти [28, 29, 30].

3. Культура навчальної діяльності, що проявляється у таких показниках: наявність знань про структуру навчальної діяльності; вміння здійснювати цілепокладання; вміння планувати свою діяльність; вміння організовувати свою діяльність; вміння здійснювати самоконтроль та самооцінку.

4. Комунікативна культура, що проявляється у показниках: володіння монологічним (письмовим та усним) мовленням; вміння здійснювати діалог.

5. Самостійно вироблені школярами способи навчальної роботи, в яких представлені засвоєні в навчанні прийоми роботи з матеріалом та результати накопичення дитиною власного досвіду: переважна орієнтація дітей на окремі ознаки досліджуваних явищ або на системи ознак того чи іншого предмета;

переважна орієнтація на певний спосіб фіксування інформації (схематичний, графічний, знаково-символічний тощо).

6. Навченість учнів: рівень засвоєння навчального матеріалу; успішність. Орієнтація на цей аспект передбачає оволодіння кожним учителем методами діагностики за виділеними вище показниками та їх широкого використання у процесі спільної діяльності з учнями. Крім того, важливо, щоб включення цих методів у безпосередній освітній процес забезпечувало учням можливість при вивченні кожного навчального предмета пізнавати свій потенціал, а також дозволить діагностувати толерантність молодших школярів (прийняття ними тих чи інших способів, форм подачі матеріалу, манеру спілкування викладача тощо).

Третій аспект – формування в учнів особистісно-сміслового ставлення до рідної мови. Гуманітарна сутність освіти виражається насамперед через рідну мову, рідне слово та текст. Повага до рідної мови є відображенням поваги до рідної землі, рідного народу, його історії, його духовності, виховує чуйних та відповідальних людей, відкритих сприйняттю не лише своєї національної культури, а й культури інших народів, що дозволяє говорити про виховання толерантності [32, 33, 34].

Розвиткові учня як мовної особистості з ціннісним особистісно-смісловим ставленням до рідної мови сприяють насамперед уроки української мови та читання. Але не слід применшувати у цьому питанні роль інших предметів. Тому необхідно обґрунтувати єдині вимоги в оцінці мовної сторони уроків з різних навчальних предметів (термінологічна точність, зв'язність та чіткість усних відповідей, дотримання культури мовлення). При цьому необхідно використовувати відбір дидактичного матеріалу, віддаючи перевагу такому його змісту, який спонукає учнів до роздумів, самостійного пошуку інформації, до самостійних висновків, сприяє формуванню критичного осмислення та вироблення суджень, заснованих на моральних цінностях, формуванню толерантності [35,36].

Четвертий аспект – забезпечення комфортних умов перебування учнів у школі, використання «навчання у співпраці», групової роботи, які готують учнів до реальної комунікації, сприяють розвитку мовної ініціативи, формуванню поваги почуттів та емоцій оточуючих людей, спонукають до вираження власної думки, оцінки, що стимулює розвиток толерантності учнів.

П'ятий аспект – формування спільної діяльності учнів. Взаємні відносини при розподілі діяльності та взаємному обміні способами дій становлять психологічну основу та є рушійною силою розвитку власної активності індивіда. Співпраця з однолітками якісно відрізняється від співпраці з дорослими, є необхідною умовою психічного розвитку дитини, формування її комунікативної компетентності, толерантності.

Шостий аспект – творчий розвиток особистості кожного учня. У зв'язку з цим необхідна така методика навчання, яка б допомогла дитині накопичити враження, усвідомити, що вони емоційно впливають на кожну людину по-різному і що необхідно зважати на індивідуальність кожного, поважати людську гідність, виявляти толерантність.

Сьомий аспект – прояв толерантності педагогом. Це знаходить своє відображення у таких особливостях поведінки вчителя: довіра вчителя до учнів, співпраця з ними; щирий інтерес до особистості учня; повага унікальності, самобутності дитини; надання учневі необхідного простору для творчості, прийняття самостійних рішень, повага його думки тощо. Що послужить природним імпульсом розвитку толерантності учнів.

З моменту народження людина спілкується з іншими людьми. Але часто так буває, що, досягнувши високих результатів у матеріальному світі, людина виявляється безпорадною у міжособистісних стосунках. Звідси випливає необхідність вивчення правил взаємодії з іншими людьми [37].

Нам видається необхідним впровадження нового типу навчання, що забезпечує максимальну включеність самої дитини в цей процес, пов'язану з її усвідомленим початком, з її світом почуттів, емоцій, потреб. Заняття

розглядаються як організація спільної справи. Основне завдання педагога – знаходити з кожною дитиною шляхи подолання труднощів у вирішенні навчальних завдань, створення комфортності у комунікативній діяльності, формування комунікативної компетентності, толерантності молодших школярів [43, 45].

Вперше порушив питання толерантності у контексті проблеми міжнаціональних відносин академік, В.А. Тішков, говорячи про необхідність «іжнаціональної толерантності». За його визначенням «толерантність – це особистісна чи суспільна характеристика, яка передбачає усвідомлення того, що світ і соціальне середовище – багатовимірні і, отже, погляди на цей світ різні і не можуть і не повинні зводитися до одноманітності або на чиюсь користь». Він визначив, що толерантність виражається на психологічному рівні (як внутрішня установка та ставлення особистості та колективу) та політичному рівні (як дія чи здійснена норма). Психологічний рівень – а) добровільний індивідуальний вибір; б) набувається через виховну інформацію; в) особистий життєвий досвід [40,41].

Політичний рівень – а) активна позиція навмисного невтручання; б) добровільна згода на взаємну терпимість різних і протидіючих у незгоді суб'єктів.

Відповідно до «Тлумачного енциклопедичного словника», толерантність трактується як терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки. Здається, що в цьому визначенні закладено деяке протиріччя, пов'язане зі словом «чужим». Відомо, що в психології масової свідомості ті чи інші спільноти самовизначаються за допомогою окреслення територіальних, культурних, психологічних кордонів, через формування образу «МИ» та протиставлення себе спільноті, що усвідомлюється як «ВОНИ», які є якщо не ворожими, то чужими для «НАС».

У цьому ключі говорити про терпимість досить складно як у психологічному, так і в політичному сенсі. Швидше, контекст толерантності

має бути зміщений до поняття «ІНШІ» серед «НАШИХ», де набувають значущості розмір та склад спільноти «НАШИХ». Якщо під оперантом «НАШІ» розуміється населення країни в цілому, толерантність передбачає постановку питання про національну та державну самосвідомість індивідумів, яких можна виховувати у процесі соціалізації.

Водночас «ЧУЖИХ», як правило, не виховують – щодо них здійснюють тактичні дії, в яких одним із засобів може бути демонстрація толерантності на тлі стримування внутрішніх імпульсів, що, в асоціативному зв'язку зі словом «терпимість», наводить на думку про те, що толерантність може бути зовнішньою, лише демонстрованою, та внутрішньою, пов'язаною з невисоким рівнем емоційного збудження.

Якщо зовнішня толерантність є тактичним засобом, то внутрішня пов'язана із системою регуляції людини, її темпераментом, системою відносин в цілому та ставленням до окремого випадку соціальної взаємодії, обсягом фрустрації та блокованих потреб.

Крім того, толерантність можна трактувати як байдужість та як поблажливість. Якщо це не поблажливість батьків до дитячих пустощів, то обидва зазначені типи відносин можуть бути фруструючими і приводити респондента аж ніяк не в той стан, який передбачається цільовою установкою толерантної взаємодії. Навіть навпаки, деяка нетолерантність сигналізує «ІНШОМУ», що він значущий, цікавий адресанту [47,48,49].

З іншого боку, трактування терміна «толерантність» завжди має бути етнокультурним та конкретно-історичним. Розуміючи толерантність як «терпимість», ми, здається, робимо підміну понять: терплять біль тощо, тобто те, що свідомо негативно позначається на нас. Таким чином, трактування поняття «толерантність» виявляється дуже далеким від ідеї толерантності.

Ту ж помилку у вихідному посилі виявляє психологічне визначення терміна «толерантність», яке включає «відсутність або ослаблення реагування на якийсь несприятливий фактор внаслідок зниження чутливості до його

впливу. Наприклад, толерантність до тривоги виявляється у підвищенні порога емоційного реагування на загрозливу ситуацію, а зовні – у витримці, самовладанні, здатності тривалий час витримувати несприятливі впливи без зниження адаптивних можливостей» [43].

Здається, що дане визначення толерантності більшою мірою фізіологічне, ніж психологічне, оскільки в основі актуалізації толерантності тут проглядається десенсибілізація. Слід зазначити, що для формування «толерантності» у такому розумінні існує ціла низка фармако- та психотехнологій. Серед останніх можна вказати метод систематичної десенсибілізації, заснований на релаксації та навіюванні. Однак це спеціальні засоби, для реалізації яких немає масової інфраструктури, через що вони, по-перше, не можуть масово застосовуватися і, по-друге, вимагають певних витрат. Як нам видається, такі засоби формування толерантності, а вірніше, психологічної стійкості, адекватні як елементи психокорекційних програм з девіантами.

У сучасній психологічній літературі це дуже умовно, оскільки кожна людина у своєму житті робить і толерантні, і інтолерантні вчинки. Але схильність поводитися так чи інакше може стати стійкою особистісною рисою. У психології розглянули основні риси та відмінності:

Толерантні люди. Знання самого себе – ставляться до себе критично, самі намагаються розібратися у своїх проблемах, у своїх перевагах та недоліках. Захищеність – впевнений у собі, переконаний, що впорається з усіма проблемами. Це важлива умова для формування толерантної особистості. Відповідальність – не перекладає відповідальність на інших, сам відповідає за свої вчинки. Потреба у визначенні – самі прагнуть роботи, творчості; самі прагнуть вирішити свої проблеми. Здатність до емпатії – може правильно оцінити і себе, і інтолерантну людину. Почуття гумору – здатний посміятися над собою. Авторитаризм – вважає за краще жити в демократичному, вільному суспільстві [52,53,54].

Інтолерантні люди. Знання самого себе – помічають переваги лише у себе, звинувачують інших. Захищеність – побоюється свого соціального оточення та самого себе: у всьому бачить загрозу. Відповідальність – вважають, що події, що відбуваються, від них не залежать, отже, знімають із себе відповідальність за те, що відбувається навколо. Вони вважають, що не вони чинять зло, а їм шкодять. Потреба у визначенні – відсувають себе на другий план (тільки не я). Здатність до емпатії – людина оцінює оточуючих за своїм образом та подобою. Почуття гумору – не має почуття гумору, похмурий та апатичний. Авторитаризм – вважає за краще жити в авторитарному суспільстві з жорсткою владою [55,56].

Отже, висновок можна зробити такий: толерантний шлях – це шлях людини, яка добре знає себе, комфортно почувається в навколишньому середовищі, розуміє інших людей, завжди готова прийти на допомогу, з доброзичливим ставленням до інших культур, поглядів та традицій. А інваріантний шлях – це шлях людини, яка думає про свою винятковість, з низьким рівнем вихованості, почуттям дискомфорту існування в соціальному середовищі, бажанням влади, неприйняття інших культур, поглядів та традицій.

На наш погляд, толерантність слід визначати як повагу до інших, відмінних від наших, думок, вірувань, поведінки, якщо вони не несуть загрози для нашого фізичного та морального стану.

Формування такої толерантності у масовому масштабі можливе через систему виховно-освітніх закладів.

При формуванні цієї риси особистості слід мати на увазі, що вона, по-перше, шкальована – має низький, середній та високий рівні вираженості, а по-друге, системна, тобто пов'язана з усією структурою особистості та корелює з іншими особистісними характеристиками. Наприклад, виявляючись зовні як толерантна, поведінка індивідуума по суті, може бути пов'язана з конформністю, соціальною боягузтвом, безініціативністю, байдужістю або

навіть зневагою до партнера по взаємодії. При неправильному формуванні толерантності можуть пригнічуватися індивідуальність, активна життєва позиція, прагнення до самовираження та самореалізації.

Таким чином, формувати толерантність необхідно у контексті всієї структури особистості. На наш погляд, для аналізу механізмів формування толерантності найбільш адекватні функціонально-динамічна структура особистості А.І. Щербакова, згідно з якою особистість складається з чотирьох тісно взаємопов'язаних функціональних підструктур [56], та диспозиційна концепція регуляції соціальної поведінки людини В.А. Ядова.

Перша підструктура – система регуляції, що включає в себе весь комплекс сенсорно-перцептивних і моторних механізмів, які забезпечують взаємодію людини із зовнішнім світом. Незважаючи на те, що дана підструктура управляється вищестоящими, вже на цьому рівні слід формувати у дітей відповідні фіксовані установки. Основна відповідальність тут лежить на батьках, оскільки такі установки формуються в ранньому дитинстві за допомогою механізмів наслідування та соціального навчання (підкріплення – покарання). Будучи сформованими, ці установки проявляються несвідомо, імпульсивно, причому вони являють собою зв'язку сенсорно-перцептивних і моторних дій за типом динамічного стереотипу.

Друга підструктура – система стимуляції, до якої входять темперамент, а, отже, швидкість і сила емоційного реагування, інтелект, знання та відносини. На цьому рівні слід формувати атитюди як установки поведінки в малій групі, відносин з іншими людьми, поваги до факту їхнього існування та до їхніх індивідуальних відмінностей. Слід пам'ятати, що атитюди розрізняються на об'єкти та на ситуації і мають трикомпонентну структуру, а саме: знання, відносини, поведінка.

Формування даної підструктури переважає в дошкільному, молодшому шкільному та підлітковому віці. Тут необхідно формувати гармонійну систему відносин до себе та інших людей за «моделлю Принців» Е. Берна: «я –

хороший, ти – хороший, вони – хороші». У даному контексті можна використовувати розроблену технологію формування інтерактивної самостійності підлітків.

Зауважимо, що підлітковий вік об'єктивно характеризується наявністю підвищеної агресивності, пов'язаної з маргінальним віковим статусом і гормональними змінами, що слід враховувати в практиці формування толерантності та гасити негативні прояви моторною активністю, зокрема, за допомогою залучення до спортивних секцій, проведення спортивних свят, дискотек тощо. Тим часом, на сьогоднішній день такій роботі в цілому приділяється недостатньо уваги.

Третя підструктура – система стабілізації, яку складають спрямованість, здібності, самостійність і характер. Цій підструктурі відповідає рівень формування «базових соціальних установок» (за В.А. Ядовим). Він охоплює підлітковий вік і ранню юність. У цей період важливо формувати розгалужену потребнісно-мотиваційну сферу, яка відкривала б перед людиною множинність форм самореалізації, серед яких були б і ті, що мають для неї особистісний сенс. У цьому ж віці слід закладати основи інтернаціональних установок, але без відриву від виховання почуття власної національної самосвідомості за принципом «поважаючи себе, поважаю інших». Здається, що актуальність такої роботи в ситуації, що склалася на сьогоднішній день у нашій країні, коли хвиля екстремізму захлеснула насамперед молоде покоління громадян, не викликає сумнівів [57,58].

Четверта підструктура – система індикації, що містить гуманізм, колективізм (на противагу нав'язуваному нам часом індивідуалізму, що межує з егоцентризмом, загалом, не властивому українському менталітету, в якому закріпилося уявлення про колективне співдружність, що отримало в мові українського народу особливе, що не має еквівалента в інших мовах, найменування – мир як громада, колектив, пор.: взятися/навалитися всім миром; на миру і смерть красна), оптимізм і працьовитість. Дані риси

концентруються та оформляються на рівні цінностей у юнацькому віці, коли й слід їх закріплювати. Формування цих цінностей повинно здійснюватися, починаючи з рівня атитюдів з дошкільного віку.

Таким чином, формування толерантності не повинно бути якоюсь окремою лінією у вихованні людини, її слід органічно включати в процес цілісного виховання та самовиховання особистості.

1.3. Вікові особливості молодших школярів як основа формування культури толерантності

Початкова школа є надзвичайно важливим етапом у соціальному, емоційному та моральному становленні дитини. Саме в молодшому шкільному віці закладаються основи світогляду, ціннісних орієнтацій, моральних норм, які стають фундаментом для розвитку культури толерантності, взаємоповаги та доброзичливого спілкування.

Психологічні особливості молодших школярів.

У цьому віці (6–10 років) дитина переходить від ігрової до навчальної діяльності як провідної. Однак спілкування з однолітками, потреба у визнанні та прийнятті залишаються значущими факторами розвитку. Саме через спілкування з учителем, однокласниками та іншими дорослими діти опановують соціальні ролі, морально-етичні норми, розвивають здатність до співчуття та взаєморозуміння.

До основних психологічних особливостей молодших школярів належать:

- потреба у схваленні та підтримці з боку значущих дорослих;
- розвиток емпатії, тобто здатності співпереживати, розуміти емоційний стан інших;
- підвищена чутливість до несправедливості, яка проявляється у бажанні захистити слабшого або у гострому реагуванні на порушення правил;

- інтенсивне формування самооцінки, що напряду залежить від ставлення вчителя, батьків та однолітків;
- формування моральних уявлень, засвоєння понять «добро», «справедливість», «дружба», «повага».

Ці особливості створюють сприятливі умови для цілеспрямованого формування у дітей культури толерантності.

Соціальні особливості та розвиток комунікації.

У молодших школярів з'являється усвідомлене прагнення бути частиною групи. Діти активно шукають друзів, прагнуть до спільних видів діяльності. У цей період спостерігається розвиток важливих комунікативних навичок:

- уміння слухати співрозмовника;
- вміння домовлятися;
- здатність враховувати думки інших.

Водночас наявні й труднощі:

- бажання домінувати в групі;
- складнощі з контролем емоцій;
- можливі прояви егоцентризму або знецінення іншої думки.

Тому дуже важливо саме в цьому віці системно працювати над розвитком доброзичливих форм спілкування, навичок співробітництва, взаємодопомоги та взаємоповаги.

Морально-етичний розвиток як основа толерантності.

Молодші школярі активно засвоюють соціальні норми. Вони вже здатні розуміти прості морально-етичні поняття: доброта, чуйність, взаємодопомога, справедливість. Саме цей період є критичним для формування базових установок:

- повага до іншої думки;
- прийняття індивідуальних особливостей інших;
- розуміння, що люди можуть відрізнятися за зовнішністю, здібностями, уподобаннями, але заслуговують на рівне ставлення.

Без належної педагогічної підтримки можуть виникати стійкі упередження, групова ізоляція окремих дітей, формування негативних стереотипів.

Педагогічні умови формування культури толерантності

Для ефективного розвитку культури толерантності у молодших школярів необхідно враховувати їхні вікові особливості та дотримуватись низки педагогічних умов:

- створення емоційно безпечного середовища. Атмосфера прийняття та підтримки є запорукою відкритості дитини до спілкування;
- використання інтерактивних методів навчання. Робота в парах, малих групах, дискусії, рольові ігри сприяють розвитку комунікативних та соціальних навичок;
- формування позитивних моделей поведінки. Вчитель виступає зразком доброзичливості, терпимості, справедливості;
- включення в освітній процес завдань морального змісту. Обговорення казок, життєвих ситуацій, проведення тренінгових занять на розвиток емпатії та співчуття;
- підтримка співпраці, а не змагання. Групові завдання, де важливий спільний результат, сприяють розвитку відповідальності один за одного.

Психолого-педагогічна підтримка.

З огляду на те, що діти цього віку лише набувають досвіду ефективної комунікації, важливо:

- навмисно навчати їх навичкам конструктивного спілкування;
- навчати вирішенню конфліктів ненасильницьким шляхом;
- розвивати здатність бачити позитивні риси в інших;
- формувати установки на повагу до різноманіття: інтересів, думок, культурних особливостей, індивідуальних можливостей.

Таким чином, молодший шкільний вік є найбільш сприятливим періодом для формування культури толерантності. Психологічна чутливість дітей до

оцінки з боку дорослих, інтенсивний розвиток емпатії та потреба у прийнятті створюють підґрунтя для ефективного розвитку таких якостей, як доброзичливість, повага, здатність до співпраці. Правильно організований навчально-виховний процес із використанням інтерактивних методів дозволяє сформувати у молодших школярів стійкі навички толерантної поведінки, що стане важливою основою для їхнього подальшого соціального розвитку.

1.4. Педагогічні умови ефективного виховання культури толерантності у молодших школярів

Толерантність – це миролюбність, терпимість до етнічних, релігійних, політичних, конфесійних, міжособистісних розбіжностей, визнання можливості рівноправного існування «іншого».

Толерантність – це людська чеснота: мистецтво жити в світі різних людей та ідей, здатність мати права та свободи, при цьому, не порушуючи прав і свобод інших людей. У той же час, толерантність – це не поступка, поблажливність або потурання, а активна життєва позиція на основі визнання іншого.

Сьогодні представлено чимало програм з виховання молодого покоління в дусі толерантності». Програми спрямовані на формування толерантної свідомості та профілактики національного екстремізму, в тому числі, антисемітизму в громадянському суспільстві.

Таким чином, проблему толерантності можна віднести до виховної проблеми. Проблема культури спілкування – одна з найгостріших у школі, та й у суспільстві в цілому. Прекрасно розуміючи, що ми всі різні і що треба сприймати іншу людину такою, якою вона є, ми не завжди поведимося коректно та адекватно. Важливо бути терпимим по відношенню один до одного, що дуже непросто. «Педагогіка співробітництва» та «толерантність» – ті поняття, без яких неможливі будь-які перетворення в сучасній школі.

Дійсно, освітня діяльність є головним засобом розвитку толерантності в суспільстві, як зазначається в «Декларації принципів толерантності UNESCO, 2009». Основою, фундаментом толерантності в найширшому розумінні є індивідуальний рівень, оскільки ця індивідуальна чеснота містить у собі всі інші аспекти буття толерантності (цивілізаційна, етнічна, соціальна форми).

На наш погляд, формування таких якостей, як визнання людиною іншого, прийняття, розуміння полегшило б вирішення проблеми виховання толерантності.

Визнання – це здатність бачити в іншому саме іншого, як носія інших цінностей, іншої логіки мислення, інших форм поведінки.

Прийняття – це позитивне ставлення до таких відмінностей. Розуміння – це вміння бачити іншого зсередини, здатність поглянути на його світ одночасно з двох точок зору: своєї власної та його.

Толерантність являє собою нову основу педагогічного спілкування вчителя та учня, сутність якого зводиться до таких принципів навчання, які створюють оптимальні умови для формування в учнів культури гідності, самовираження особистості, виключають фактор боязні неправильної відповіді. Толерантність у новому тисячолітті – спосіб виживання людства, умова гармонійних відносин у суспільстві [59].

На сьогоднішній день виникає необхідність виховання культури толерантності з найперших днів навчання.

Для початкової школи проблема виховання толерантності актуальна сама по собі. На цьому життєвому етапі починає складатися взаємодія між 20-30 дітьми, які прийшли з різних мікросоціумів, з різним життєвим досвідом і з несформованістю комунікативної діяльності. Для плідного навчання в класі необхідно звести ці протиріччя в процесі взаємодії до якоїсь спільної основи. Ненасильницьке, шанобливе ставлення, гармонізація відносин у класі, виховання толерантності сприяють розвитку співробітництва.

На наш погляд, виховання толерантності неможливе в умовах авторитарного стилю спілкування «вчитель – учень». Тому однією з умов виховання толерантності є освоєння вчителем певних демократичних механізмів в організації навчального процесу та спілкування учнів один з одним і з учителем. Саме в початковій школі важливо навчити дитину, з одного боку, приймати іншого як значущого та цінного, а з іншого боку – критично ставитися до своїх власних поглядів.

Орієнтація педагога на досягнення смислів поведінки та вчинків дітей означає, що у виховній діяльності на перший план виходять завдання розуміння дитини.

Виховання культури толерантності, на наш погляд, має здійснюватися за формулою: «батьки + діти + вчитель».

Заходи, в яких беруть участь батьки, слугують хорошим прикладом взаємодії двох найважливіших факторів у житті дитини – школи та сім'ї, які об'єднали свої зусилля в навчальному процесі, спрямованому на виховання відкритого, неупередженого ставлення до людського різноманіття [60,62].

Шлях до толерантності – це серйозна емоційна, інтелектуальна праця та психічне напруження, бо вона можлива лише на основі зміни самого себе, своїх стереотипів, своєї свідомості.

В основі педагогічної діяльності вчителя має бути живий сенс і живе спілкування на основі живого слова, живого поняття, що, своєю чергою, важливо не саме по собі, а як шлях не просто до толерантності, розуміння, а шлях до толерантної взаємодії, взаємного розуміння. Тут можна апелювати до симпатичного розуміння, яке сповідував Г.Г. Шпет, співчутливого (емпатичного) – М.М. Бахтін, до розуміння через спів-мислення – В.Ф. Гумбольдт, що веде до спів-дії.

Якщо педагог толерантний, він впевнений, відкритий, недирективний, доброзичливий. Він виступає по відношенню до учня в ролі наставника [61].

Можна виділити дві групи методів розуміння:

1. Методи інтерпретації. При інтерпретації педагогом поведінки дитини вихідною позицією є визнання дитини, повага її «самості», індивідуальності, розуміння того, що її поведінка має для неї самої суб'єктивний, автентичний сенс.

2. Методи, що допомагають педагогу досягнути внутрішній світ дитини в її своєрідності та цілісності, проникнути в глибину її переживань, спираючись на почуття дослідника та інтуїцію. Даний підхід пов'язаний з процесом розгортання людського ставлення однієї людини до іншої, що передбачає толерантне, спів-учасне ставлення, емпатійне, а отже, на основі діалогу.

Виховання толерантності – виховання терпимості до іншого способу життя, думки, поведінки, цінностей.

Система класних годин та колективно-творчих справ, що виховують терпимість по відношенню до людей, дозволить учням успішно адаптуватися не тільки до життя в школі, а й за її межами.

Програми виховання культури толерантності у дітей молодшого шкільного віку призначені для реалізації в 1 - 4 класах і передбачають наступні напрямки навчання толерантності:

1. Ознайомлення дітей з принципом поваги людської гідності всіх без винятку людей.

2. Розуміння того, що кожна людина – унікальна особистість, і повага відмінностей між людьми.

3. Розуміння принципу взаємодоповнюваності як основної риси відмінностей. Учні повинні зрозуміти, що їхні відмінності можуть виступати як взаємодоповнюючі елементи, як подарунок кожного з них групі в цілому.

4. Розуміння принципу взаємозалежності як основи спільних дій. Дітей слід привчити до спільного вирішення проблем та розподілу праці при виконанні завдань, щоб наочно показати, як виграє кожен при вирішенні проблем через співпрацю.

5. І як результат – залучення до культури миру. Діти, які на практиці пізнають, що таке повага та терпимість по відношенню до інших, отримують основи, необхідні для творення миру та розвитку спільноти.

Дії, вжиті ними для служіння спільноті сім'ї, класу, школи, зміцнюють їхні знання та уможлиблюють створення суспільства взаємної згоди, де живуть у радості та гармонії.

Основною метою програми є формування у дітей навичок толерантних відносин. Як підсумок реалізації програми очікуються наступні результати:

- дитина, яка успішно взаємодіє в колективі;
- дитина, яка протистоїть нетолерантним відносинам;
- соціально адаптована дитина.

Ми пропонуємо наступну послідовність заходів, спрямованих на виховання толерантності в 1-4 класах:

- виховання емпатії, співчуття, співпереживання;
- навчання учнів розуміння один одного, вміння визнавати точку зору іншого, розкриття інтересу до інших народів, націй за допомогою музейної педагогіки.

Специфіка освітнього процесу в педагогічних ЗВО полягає в тому, що за невеликий термін (4-5 років) студенти отримують необхідний обсяг знань та вмінь, набувають педагогічних, методичних та науково-дослідних навичок, що дозволяють їм надалі стати повноцінними педагогами. Однак державні стандарти дисциплін психолого-педагогічного, культурного та соціального блоку за різними спеціальностями не включають в себе питання, що визначають основи міжнаціонального спілкування та виховання толерантності. Ці прогалини навчальний заклад має можливість відновити за рахунок позааудиторної роботи, спецкурсів, спецсемінарів та виховної роботи за даним напрямком. Так чи інакше, це – зовсім невелика кількість навчальних годин, цілком доступна для вишукування. Тим часом, проблема міжетнічного

спілкування існує: студенти стикаються з нею на практиці в період навчання у ВНЗ та в подальшій самостійній педагогічній діяльності [62].

Практично будь-яка школа міста чи села полікультурна, в дитячих колективах виховуються діти різних національностей. Студенти, та й досвідчені вчителі, часом не можуть вирішити проблеми, що виникають через несформованість у дітей толерантності або вже сформованої інтолерантності.

Слід зазначити, що й у самих студентів не завжди сформовані толерантні відносини. Причому йдеться не тільки про нетерпимість майбутніх вчителів до представників будь-якої національної чи соціальної групи, а про нетерпимість до особистості дитини взагалі. Витоки цього в нерозумінні природи дитини; у несформованій чуйності, доброзичливості, у відсутності педагогічної спрямованості. Тут вирішення проблеми вбачається в цілеспрямованій корекції позиції майбутнього педагога соціальними та психологічними службами (хоча й вона не завжди призводить до бажаного результату).

Симптомами нетерпимості педагога по відношенню до дитини є:

- амбітність;
- настороженість у спілкуванні;
- роздратування;
- підвищена чутливість;
- різкі емоційні вибухи (обурення, ненависть), дискримінаційна поведінка;
- тактика залякування;
- негативна вербалізація на адресу дітей;
- агресивна та ворожа позиція по відношенню до дитини, до людини, несхожої на педагога.

Подібні прояви неможливі та несумісні з діяльністю педагога, з одним із найгуманніших, миротворчих видів діяльності – освітою людини.

Крім усього вище перерахованого кожен педагог при формуванні толерантності у учнів повинен керуватися наступними принципами:

- протягом життя особистість розвиває в собі соціальні якості, що визначають її приналежність до виду “*homo sapiens*”, тому дитину потрібно навчати культурі миру (загальнолюдським законам буття), спираючись на природну природу дитини, щоб не порушити крихкий світ дитинства;

- дитина народжується та виховується в певному культурному, національному середовищі, яке має безліч позитивних рис; опора на позитивний соціально-культурний досвід етносу – найважливіший принцип освітньої стратегії;

- принцип міжнаціонального спілкування передбачає створення умов для позитивної взаємодії та взаємозбагачення дітей різних культурних, національних, релігійних та соціальних груп;

- принцип самоцінності дитини передбачає прийняття дитини такою, якою вона є;

- дитина від природи здатна на неусвідомлену агресію, приниження та знущання над іншими, тому принцип моральної атмосфери («соціального комфорту»), що передбачає забезпечення захисту дітей від насильства, знущань та бойкотування в дитячому колективі, є основоположним;

- принцип «соціального уроку» передбачає активізацію дітей у пошуку рішень проблеми дитячої агресії (дитина опиняється в позиції скривдженого, відкинутого або ставиться в позицію агресора і намагається вирішити проблему).

Студенти, які готують себе до реалізації в професійній діяльності освітньої стратегії формування толерантності у дітей, повинні отримати знання та вміння в областях:

- народної педагогіки, оскільки вона є ідеальним, природним, що складається століттями, комплексом ідей, поглядів, принципів, форм та методів спілкування з дитиною на основі врахування її природних особливостей (в дане поняття включаються не тільки українські традиції

виховання, а й традиційні підходи до виховання у інших народів, що населяють Україну);

- педагогіки міжнаціонального спілкування, яка визначає основи діалогу культур в дитячому колективі та сприяє найбільш ефективній адаптації в новому середовищі дітей-мігрантів, дітей – вимушених переселенців;

- регіональної етнопедагогіки, яка демонструє традиції виховання в даному регіоні з урахуванням населених етносів, особливостей регіонального підходу в побудові виховного процесу;

- крос-культурної психології, що дозволяє виявити та вивчити схожості та відмінності в психології дітей, що належать до різних культур та етносів, встановити їх біологічні, соціокультурні, екологічні та психологічні особливості;

- соціології, культурології, філософії, етномистецтва, антропології, що розкривають зміст соціального та культурного досвіду етносів, дозволяють побачити спільне в культурах та взаємозв'язок між загальним розвитком цивілізації та внеском окремих народів у цей процес [55].

Студенти повинні сформувати наступні навички:

- спілкування з дітьми різних етногруп;
- виявлення проблем при адаптації дітей, які опинилися в іншому етносередовищі;

- надання допомоги в адаптації таким дітям;

- прогнозування міжетнічної конфронтації, що намічається в дитячому колективі, та надання превентивної допомоги;

- забезпечення захисту дітей від насильства, знущань, приниження з боку як однолітків, так і дорослих;

- організації народного ігрового дозвілля;

- організації дозвілля народних свят.

Гарантувати отримання таких знань, умінь та навичок студентам-педагогам можуть тільки комплекс навчальних курсів та система виховної роботи за даним напрямком.

Спробуємо визначити таку сукупність, коротко охарактеризувавши основні ідеї, закладені в ній.

Так, наприклад, вчитель початкових класів покликаний сформувати у дітей уявлення про культуру світу, багатоваріантність людського буття; навички національної самоідентифікації, а також навички позитивної взаємодії з представниками інших націй. Для нього можуть бути рекомендовані наступні курси.

Перший рік навчання.

- «Народна педагогіка».
- Основна ідея – народна педагогіка як традиція виховання, виховання як накопичення соціального та культурного досвіду певної етногрупи.
- «Крос-культурна психологія» (теоретичний курс)
- Основна ідея: врахування в навчально-виховному процесі природних відмінностей у психології дітей – представників різних етносів.
- «Регіональна педагогіка»
- Основна ідея: своєрідність регіонального підходу до виховання та формування культури етносів, що населяють даний регіон.
- «Технологія етнічного ігрового дозвілля»
- Основна ідея: ігрова культура – основа міжетнічних розуміння та пізнання.

Другий рік навчання.

- «Етнопедагогіка сім'ї»
- Основна ідея: сім'я вихованця – простір розвитку духовності та збереження культурної спадщини.
- «Технологія організації народного ігрового дозвілля»

- Основна ідея: ігри народів світу – найефективніша умова формування толерантних відносин у дитячому колективі молодших школярів.

Третій рік навчання.

- «Крос-культурна психологія» (практичний курс).
- Основна ідея: діагностика культурних відмінностей, проблем сприйняття дітьми іншої культури, цінностей інших народів.

- «Організація народних свят»

- Основна ідея: колективне дозвілля та народне свято – ефективна умова формування толерантних відносин.

Така приблизна програма з формування толерантності на першому ступені навчання в загальноосвітньому закладі.

Ідея толерантності історично пов'язана з проблемою конфлікту. У суспільстві, у взаєминах людей завжди є передумови конфлікту. Об'єктивно існуюча обмеженість природних, соціальних, психологічних ресурсів породжує протистояння людських інтересів. Крім того, у кожної людини свій внутрішній світ, життєвий досвід, своє бачення та оцінка різних аспектів соціальних явищ, що неминуче породжує широкий діапазон поглядів, протиріччя та конфлікти, вирішення яких вимагає толерантної свідомості.

Толерантна свідомість пов'язана з характером, рівнем психологічної культури суспільства та окремої людини. Відомо, що різні підходи до виховання, соціалізації в цілому пов'язані з різними способами сприйняття конфлікту та ставлення до нього. Як учасники сприймуть конфлікт, як поставляться до нього – це часто виявляється вирішальним для його подолання [68].

На думку О. Асмолова, одного з розробників програми формування установок толерантної свідомості та профілактики екстремізму в українському суспільстві, толерантність – це соціальна норма, що визначає стійкість до конфліктів у поліетнічному, міжкультурному суспільстві. Це актуально для України, країни різних націй, народів, культур.

У сучасному суспільстві ми іноді стикаємося з такими проявами інтолерантної поведінки, як агресивність, ворожість, злість, які не завжди виступають як характеристики особистості людини. Часто агресивна поведінка пов'язана з невмінням поводитися в конфліктних ситуаціях, з незнанням способів конструктивного вирішення конфліктів.

Допомогти людині сформувати у себе об'єктивне уявлення, а на його основі позитивне ставлення до конфлікту, показати шляхи освоєння способів його ефективного вирішення можна, сприяючи розвитку її конфліктологічної, або конфліктної, компетентності.

Конфліктологічна компетентність – це одна з провідних характеристик особистості. Будучи складовою частиною загальної комунікативної компетентності, вона визначається Л.А. Петровською як «насамперед, освоєння позиції партнерства на тлі володіння, звичайно, й іншими поведінковими стратегіями теж». Б.І. Хасан вважає, що конфліктологічна компетентність є синтезом теоретичних знань про конфлікт як соціально-психологічний феномен, обізнаності про діапазон можливих стратегій поведінки в конфлікті, умінь реалізувати ці стратегії в конкретних життєвих (професійних) ситуаціях.

На думку багатьох зарубіжних та вітчизняних психологів, навчання соціально-психологічним та психотехнічним умінням та навичкам, необхідним для спілкування та взаємодії в конфліктних ситуаціях, повинно починатися ще в дитячому та підлітковому віці. На користь цього наводиться такий важливий аргумент, як підготовка майбутніх поколінь до міжособистісної взаємодії та конструктивного управління конфліктами у власному житті, кар'єрі, сім'ї, суспільстві, національних та міжнародних ситуаціях. Чим раніше діти навчаються ефективному спілкуванню та конструктивній поведінці в конфліктних ситуаціях, тим імовірніше зміцнення та подальше використання ними цих умінь та навичок у реальному житті [12, 69].

Необхідність такої роботи в дитячому віці була підтверджена в ході проведеного нами дослідження. Понад 100 третьокласників були продіагностовані нами за допомогою тесту «малюнкової фрустрації» С. Розенцвейга. Як відомо, ситуація фрустрації – це ситуація блокування діяльності, в якій ускладнене досягнення мети або задоволення потреби. У своєму дослідженні ми розглядали ситуації фрустрації як конфліктні, а точніше, передконфліктні, в яких загострені протиріччя за певних умов можуть перерости в реальний конфлікт.

Зіткнення з перешкодами провокує у людини різні поведінкові та емоційні фрустраційні реакції. Кожній людині в ситуаціях фрустрації властивий певний репертуар поведінки, певні способи подолання перешкод, які характеризують індивідуальність людини. Ці індивідуальні способи поведінки в ситуаціях соціальної взаємодії можуть бути конструктивними, тобто людина здатна оптимально, адекватно умовам ситуації вирішити виниклу проблему, а можуть бути потенційно конфліктогенними [10, 70].

У дослідженні Худаєвої М.Ю., присвяченому питанню розвитку конфліктологічної компетенції, розглядаються, зокрема, такі питання, як, які індивідуальні способи поведінки в ситуаціях фрустрації переважно обирають майбутні підлітки – конструктивні чи конфліктогенні. Ми наведемо лише ту частину отриманих Худаєвою даних, яка ілюструє прояви інтолерантності в поведінці дітей.

У 67% третьокласників переважним способом реагування в ситуаціях фрустрації є зовнішньоспрямовані реакції з фіксацією на самозахисті – звинувачення, осуд, ворожість, погрози та інші відкриті прояви агресії, спрямовані проти іншої особи. Такі діти в ситуаціях конфлікту практично завжди звинувачують опонента в неправоті та прагнуть його неправоту довести: вони намагаються перекричати суперника, демонструють образу до тих пір, поки противник не здасться. Іноді має місце застосування фізичної сили (насильства).

Проведене нами дослідження показало, що 18% учнів у ситуаціях фрустрації взагалі не бачать конфлікту. У конфліктних ситуаціях вони реагують мовчанням, демонстративним віддаленням, спробами змінити тему, затаєним гнівом або образою, переходом на «чисто ділові стосунки», повною відмовою від дружніх стосунків з опонентом.

Відмова від конфліктної взаємодії, з одного боку, може бути віднесена до цілком розумного кроку, коли значущість збереження стосунків значно переважає значущість відстоювання своєї позиції. З іншого боку, відмова від конфлікту може призвести до ігнорування інтересів обох сторін, що не вирішує проблему, а лише ускладнює її.

Лише 19 % школярів, які взяли участь у дослідженні, намагаються знайти рішення в конфліктних ситуаціях. Але роблять вони це самостійно, не враховуючи думок, інтересів, поглядів іншої сторони. Такі дії не можна назвати конструктивними, оскільки до усунення проблеми веде тільки спільний пошук оптимального для обох сторін вирішення конфлікту [3,71-72].

На фруструючий вплив людина може відповідати комплексом різних поведінкових проявів залежно від конкретних умов ситуації. Проте, певні реакції завжди виявляються більш характерними і визначають загальну структуру фрустраційної поведінки - профіль фрустраційних реакцій. Профіль фрустраційних реакцій всіх обстежених нами дітей є «неповним», тобто в ньому відсутні деякі фактори, що вказує на те, що відповідні способи поведінки, навіть якщо вони потенційно є в розпорядженні досліджуваного, в ситуаціях фрустрації, швидше за все, не будуть реалізовані.

Таким чином, проведене Худаєвою дослідження показало, що молодші школярі на порозі вступу в підлітковий вік ще не здатні до гнучкої, адаптивної поведінки, вони не вміють використовувати різні способи подолання труднощів, зважаючи на умови ситуації, а, отже, і стратегії поведінки учнів у конфліктних ситуаціях досить одноманітні: як правило, це інтолерантна, агресивна поведінка.

На думку ряду сучасних психологів, насильницькі форми поведінки є такими, що набуваються. Вони значною мірою формуються під впливом агресивності соціальних інститутів. «У взаєминах один з одним суспільство встановлює, як можна виражати ненависть і ворожість почуття, тобто які форми агресивності вважаються дозволеними. У цьому сенсі суспільство є глобальною моделлю того, чого діти повинні навчитися, щоб вижити» (К. Бютнер). Але це означає, що, якщо діти навчаються насильницьким формам поведінки, то, отже, вони можуть бути навчені й іншим, більш конструктивним і миролюбним.

Поведінковий репертуар освоюється людиною протягом життя, а, головним чином, у дитинстві, найчастіше несвідомо вкарбовуючись як деякі моделі, сценарії поведінки. Оскільки в життєвому досвіді більшості людей традиції толерантної поведінки: терпіння, терпимості, розуміння, здатності розуміти відчуття інших людей, враховувати їхні інтереси, цінності, погляди - відсутні, цьому необхідно навчати і навчатися [73].

Традиційні програми навчання «миролюбній», толерантній поведінці, залежно від віку дітей, можуть включати в себе обговорення різних ситуацій, стратегій поведінки в конфліктах, негативних наслідків використання сили та переваг співпраці, а також практичні форми активного навчання. З якого віку може здійснюватися навчання? Судячи з літератури, з будь-якого, з поправкою, звичайно, на вікові особливості дітей. На думку багатьох психологів, вже в дитячому садку необхідно навчати дітей навичкам спілкування і, якщо потрібно, коригувати їхню поведінку, адже у одnorічних дітей фактично виникають протиріччя між потребами власного «Я» і потребами іншого, що викликають конфліктні ситуації. З дворічного віку йде «мовне» освоєння конфлікту, діти вчаться виражати свою думку і свої потреби в конфліктних ситуаціях словами. У віці п'яти років діти розуміють природу конфліктів, що виникають між ними, у віці семи-восьми років вони здатні аргументувати свою позицію і висувати контраргументи [74].

Навчання конструктивним навичкам поведінки в ситуаціях міжособистісної взаємодії в дошкільному віці може відбуватися в різних формах: рольові ігри, розігрування сценок, ляльковий театр, читання історій, написання казок, створення малюнків.

Шкільний вік розширює можливості форм навчання. Навчальні курси, що обговорюють основні поняття, пов'язані з проблемою толерантної поведінки, способами регулювання конфліктних ситуацій, поєднуються з практичними заняттями, побудованими з урахуванням вікових особливостей дітей [75].

У США пропонується інтелектуальний підхід, заснований на когнітивній роботі та формуванні ненасильницьких цінностей. Ця робота включає в себе кілька етапів: обговорення на конкретних прикладах змісту поняття «мир» і «насильство»; опис через обговорення та дискусію з дітьми відповідної феноменології - якими вони є «мир» і «насильство»; обговорення можливих засобів досягнення позитивних цінностей та уникнення негативних; обговорення потенційних причин процвітання тих чи інших цінностей та ін.

К. Фопель пропонує програму інтерактивних ігор, спрямованих на розвиток «емоційного» інтелекту дітей.

Навчальна програма Дж. Леві містить як теоретичну частину: відомості з області теорії ігор, комунікації, ціннісного аналізу, групової взаємодії, колективних переговорів та крос-культурної взаємодії, аналіз конфліктних теорій з біології, історії, психології, соціології, політичних наук, економіки, освіти та інших областей, так і практичне навчання, що включає рольові ігри, аналіз конкретних випадків, моделювання ситуацій та ін.

Таким чином, до теперішнього часу накопичено чималий досвід роботи з дітьми різного віку щодо формування у них конструктивних навичок поведінки в ситуаціях міжособистісної взаємодії.

Ще раз слід зазначити, що толерантність як особливість свідомості або особистісна риса не притаманна людині спочатку і може ніколи не з'явитися.

Тому вона повинна бути спеціально вихована, сформована. Більшою чи меншою мірою зробити це можна і через розвиток комунікативної компетентності особистості [45,76].

Домінуючими методами виховання-самовиховання толерантності у взаєминах є: переконання і самопереконання, стимулювання і мотивація, навіювання і самонавіювання, вимога і вправа, корекція і самокорекція, виховні ситуації та соціальні проби-випробування, метод дилем і рефлексія.

Практична підготовленість дитини полягає в набутті умінь і навичок гнучкого реагування на різні соціальні впливи, у формуванні запасу творчих рішень реальних соціально значущих завдань, виробленні потреби творчих пошуків, прийнятті оптимальних рішень, впевненості у своїх можливостях.

Сучасний освітній простір навчального закладу цінним і значущим визнає культурну самотність кожного, в ньому відкривається доступ до всіх цивілізацій світу, включаючи власну, в ньому відбувається зняття зовнішніх обмежень доступності до інших освітніх систем. Тут формується певна соціокультурна та життєва установка, кожен відчуває комфортність буття, самодостатність, прагнення до самовдосконалення. Однак специфіка розвитку суспільства створює систему перешкод для реалізації цих цілей (знову-таки з відомою мірою умовності допустимо називати це «негативним» впливом) [77].

Дослідження впливу цих факторів на процес розвитку толерантності показало, що усвідомлення та врахування їх сприяють підвищенню його ефективності. Уміле використання цих факторів залежить від знання умов, що впливають на становлення толерантної особистості, тобто складових частин або характеристики середовища, в якому розвивається дитина. Система всіх факторів і умов життєдіяльності утворює середовище існування людини, яка є важливою умовою світовихиховання особистості дитини, бо створює актуальний образ у сфері міжособистісних відносин, в основі яких лежить толерантність.

Суспільні умови розвитку особистості, ступінь її соціальної зрілості та активності, психічний настрій, особистісні якості, характер і зміст соціальних

протирич, економічні та політичні, культурні та побутові умови, складають середовище становлення та розвитку людини як соціального об'єкта. Педагогічні та дидактичні умови повинні забезпечувати успішність навчання та виховання толерантності. Характер міжособистісних відносин, заснований на толерантності, повинен обумовлювати ефективне становлення толерантної особистості [78-80].

Висновки до розділу 1

Аналіз науково-педагогічної літератури дозволив зробити такі висновки щодо теоретичних основ формування культури толерантності у молодших школярів:

1. Поняття «толерантність» у науково-педагогічному дискурсі розглядається як здатність до прийняття інших людей, визнання їхньої індивідуальності, повага до відмінностей у думках, поглядах, культурних особливостях, потребах. Це не лише терпимість, а й активна позиція щодо доброзичливості, взаєморозуміння та співпраці.

2. Теоретичні підходи до виховання толерантності в освітньому процесі ґрунтуються на засадах гуманістичної педагогіки, діяльнісного, компетентнісного та особистісно орієнтованого підходів. Толерантність розглядається як одна з ключових соціальних компетентностей, яка формується через організацію спільної діяльності, комунікації та морально-етичне виховання.

3. Вікові особливості молодших школярів створюють сприятливі умови для розвитку культури толерантності. У цьому віці активно формується здатність до емпатії, співпереживання, зростає потреба в належності до групи, прийнятті та взаємній підтримці. Діти легко сприймають моральні норми та правила за умови їх послідовного і систематичного засвоєння через навчально-виховний процес.

4. Ефективне формування культури толерантності можливе за умови дотримання певних педагогічних умов:

- створення позитивного емоційно безпечного середовища у класі;
- використання інтерактивних форм і методів навчання;
- організація спільної діяльності, що сприяє розвитку комунікативних навичок, співпраці та взаєморозуміння;
- системне впровадження елементів морально-етичного виховання в освітній процес;
- особистісний приклад педагога як носія толерантної поведінки.

Таким чином, сформовані теоретичні засади підтверджують, що виховання культури толерантності у молодших школярів є цілеспрямованим педагогічним процесом, який потребує врахування вікових особливостей дітей, правильно підібраних методів роботи та створення сприятливого навчально-виховного середовища. Результати цього розділу стали основою для розробки практичних рекомендацій, що будуть представлені в наступному розділі дослідження.

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ТОЛЕРАНТНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Обґрунтування педагогічних умов формування культури толерантності

Толерантність, так само як і інтолерантність, формується під впливом взаємин у сім'ї, ставлення її членів до інших людей та суспільства в цілому, під впливом спілкування з однолітками та оточуючими людьми. Процес цей відбувається стихійно. Для того щоб зробити його цілеспрямованим, необхідна організована педагогічна діяльність у школі.

Відомо, що знання культур інших етносів, національностей розвиває творчу особистість, вільну від упереджень та стереотипів мислення. Отже, одним із способів виховання толерантності у молодших школярів є ознайомлення їх з культурами різних народів [81-83].

Таким чином, педагогічні завдання національно-культурного виховання толерантності полягають у наступному:

- глибоке та всебічне оволодіння культурою свого народу;
- формування уявлення про різноманіття культур в Україні та світі;
виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей, що забезпечують прогрес всього людства та сприяють самореалізації окремої особистості;
- створення умов для інтеграції учнів у культури інших народів;
- розвиток умінь та навичок продуктивної взаємодії з носіями різних культур;
- виховання в душі миру;
- розвиток етнотолерантності;

формування усвідомлених позитивних ціннісних орієнтацій особистості щодо культурної спадщини України;
 виховання поваги до історії та культури інших народів;
 створення полікультурного середовища як основи для взаємодії особистості з елементами інших культур;
 формування здатності учня до особистісного культурного самовизначення.

Ми розуміємо толерантність як особистісну якість, що характеризується терпимим ставленням до інших людей, незалежно від їхньої етнічної, національної чи культурної приналежності, терпиме ставлення до відмінних від власних поглядів, звичаїв, звичок. Наявність толерантності утворює сприятливий психологічний клімат у відносинах учнів молодших класів.

Було встановлено вихідний рівень толерантності учнів 3 «А» класу, розроблено корекційно-розвивальну програму, розраховану на 2 роки. Програма була виконана, були проведені контрольні дослідження, які показали, що під впливом спеціально організованої корекційно-розвивальної програми з формування толерантності в поліетнічному середовищі відбулося підвищення рівня толерантності учнів.

Для встановлення вихідного рівня толерантності ми використовували розроблену нами анкету. Проводилося анкетування дітей на визначення знань про народи, що проживають на території України, та традиційних свят.

За допомогою шкали соціальних дистанцій (шкали прийнятності), адаптованої до вікових особливостей школярів, було оцінено ступінь їхньої психологічної близькості, що сприяє легкості взаємодії.

Шкала прийнятності була представлена такими твердженнями: «Я здатний прийняти представника іншої національності як: жителів нашого міста, однокласників, сусідів, друзів, близьких родичів».

Було виявлено, що кожен школяр, незалежно від етнічної приналежності, в тій чи іншій формі стикався з негативними явищами у сфері

міжнаціональних відносин. Як показує практика, саме міжетнічні відносини, як один з аспектів соціалізації особистості, довгий час не бралися до уваги в практиці шкільної освіти. Це призвело до того, що в сучасній школі ускладнена міжетнічна комунікація [6].

Була розроблена корекційно-розвивальна програма, спрямована на формування міжетнічної толерантності у молодших школярів.

Завдання програми:

1. Сприяти формуванню етнічного світогляду, усвідомленню етнопсихологічних особливостей, що обумовлюють активізацію позитивних міжетнічних відносин через ознайомлення з культурами різних народів.
2. Формування соціальної взаємодії школярів з позицій міжетнічної толерантності.
3. Формування комунікативно-поведінкової сфери школярів в аспекті позитивної міжетнічної взаємодії.

В основу програми були покладені наступні принципи:

1. Принцип суб'єктивності.
2. Принцип адекватності.
3. Принцип індивідуалізації.
4. Принцип рефлексної позиції.
5. Принцип створення толерантного середовища.

При реалізації програми використовувалися наступні методи: метод переконання, метод навіювання, метод стимулювання та мотивації, методи вимоги та вправи, метод корекції поведінки, метод виховної ситуації, метод соціальної проби (випробування), метод рефлексії.

Метод переконання використовувався при впливі на інтелектуальну сферу.

Розвиток методу переконання – самопереконання.

Метод навіювання застосовується при впливі на емоційну сферу дитини.

Метод навіювання реалізовувався через використання цитат з Біблії, висловлювань великих людей, музичних творів, використання речівок, заучування гасел та їх скандування на різних заходах.

Метод стимулювання – один із способів впливу на мотиваційну сферу, в основі якого лежить формування у дітей усвідомлених спонукань їхньої життєдіяльності.

В результаті стимулювання толерантної поведінки формується стійка мотивація терпимого ставлення до людей, що блокує агресивні вчинки дітей.

Методи вимоги та вправи використовувалися для формування вольової сфери.

Вимога суттєво впливає на процес самовиховання людини, і наслідком її реалізації є вправи – багаторазові виконання необхідних дій: доведення їх до автоматизму. Результат вправ – навички та звички – стійкі якості особистості. Найбільш гуманно застосовувати вимоги та вправи у грі.

Метод корекції поведінки використовувався для впливу на сферу саморегуляції і був спрямований на те, щоб створити умови, за яких дитина внесе зміни у свою поведінку у стосунках з людьми. Корекція неможлива без самокорекції. Спираючись на ідеал, приклад, сформовані норми, дитина часто може сама змінити свою поведінку та регулювати свої вчинки, що можна назвати саморегулюванням.

Метод виховної ситуації – це метод організації діяльності та поведінки вихованців у спеціально створених умовах, тобто в ситуаціях, у процесі яких дитина ставиться перед необхідністю вирішити проблему вибору способу стосунків з іншими людьми.

Метод соціальної проби (випробування) як метод самовиховання реалізується при створенні умов для виникнення ситуації та умов для самостійного її вирішення дитиною. У процесі включення в ці ситуації у дітей формується певна толерантна позиція та соціальна відповідальність, які є основою для їхнього подальшого входження в соціальне середовище.

Метод рефлексії формує свідоме ставлення до своїх дій, прагнення до морального самовдосконалення, любов до себе та інших, турботу про красу тіла, мови, душі, розуміння моралі в собі. Ця сфера допомагає людині вступати у певні стосунки з іншими людьми. Вона характеризується вмінням людини керувати своїми стосунками.

Використані прийоми виховання толерантності можна розділити на три групи:

1. Прийоми, спрямовані на організацію діяльності дітей у класі.
2. Прийоми, спрямовані на організацію діалогової рефлексії.
3. Прийоми, в яких використовується зміст літературних творів, кінофільмів тощо.

Педагогічних прийомів – безліч. Кожна ситуація народжує нові прийоми, кожен учитель з безлічі прийомів використовує ті, які відповідають його індивідуальному стилю. Прийом, який підходить одному учневі, може бути неприйнятним для іншого.

У процесі реалізації програми було проведено такі заходи:

1. Система бесід.
2. Система ігор.
3. Свята.
4. Підготовка бесід, ігор, свят.

Для характеристики рівня толерантності використовувалися такі показники:

1. Знання народів, що проживають на території України.
2. Значущість етнічної приналежності у структурі самоідентифікації.
3. Ставлення до народів, що проживають на території України.

Результати досліджень, проведених до кінця першого року реалізації програми, показали, що:

Знання народів, що проживають на території України, зросло майже вдвічі (тепер учні називали 21 народність, а при первинному обстеженні – 11).

Значущість етнічної приналежності збільшилася вчетверо (тепер її демонстрували 16 учнів, а при первинному обстеженні лише 4).

Тепер щодо різних народів України учні демонстрували краще ставлення – у малюнках, що виражають їхнє ставлення до різних народів, використовували теплі тони: із запропонованих 7 кольорових та чорного олівців практично не використовували синій та чорний.

Таким чином, дослідження виявили, що порівняно з первинними значно підвищилися показники толерантності у класі.

Підвищення показників толерантності стало індикатором ефективності корекційно-розвивальної програми формування міжетнічної толерантності у молодших школярів.

Далі наведено деякі прийоми, що використовуються для організації діяльності дітей:

Прийом «Естафета». Класний керівник так організовує діяльність, щоб у процесі її організації взаємодіяли учні з різних груп.

Прийом «Взаємодопомога». Педагог так організовує діяльність дітей, щоб від допомоги один одному залежав успіх спільно організованої справи.

Прийом «Акцент на краще». Педагог у розмові з дітьми намагається підкреслити найкращі риси кожного. При цьому його оцінка має бути об'єктивною та спиратися на конкретні факти.

Прийом «Ломка стереотипів». Під час бесіди педагог прагне того, щоб діти зрозуміли те, що не завжди правильною може бути громадська думка. Почати таку розмову можна з прикладу, як помиляється зал, підказуючи під час гри «Хочу бути мільйонером».

Прийом «Історії про себе». Застосовується тоді, коли педагог хоче, щоб діти більше були поінформовані один про одного і краще зрозуміли один одного. Кожен може скласти історію про себе та попросити друзів програти її як маленький спектакль.

Прийом «Спілкуватися за правилами». На період виконання того чи іншого творчого завдання встановлюються правила, що регламентують спілкування та поведінку учнів: у якому порядку, з урахуванням яких вимог можна вносити свої пропозиції, доповнювати, критикувати, спростовувати думку своїх товаришів. Такого роду приписи значною мірою знімають негативні моменти спілкування, захищають «статус» усіх його учасників.

Прийом «Спільна думка». Учні «по ланцюжку» висловлюються на тему стосунків з різними групами людей: одні починають, інші продовжують, доповнюють, уточнюють. Від простих суджень (коли головною є сама участь кожного учня у запропонованому обговоренні) слід ввести відповідні обмеження (вимоги) та перейти до аналітичних, а потім проблемних висловлювань учнів.

Прийом «Корекція позицій». Тактовна зміна думок учнів, прийнятих ролей, образів, що підвищують продуктивність спілкування з іншими дітьми та перешкоджають виникненню агресивної поведінки (нагадування аналогічних ситуацій, повернення до вихідних думок, питання-підказка тощо).

Прийом «Справедливий розподіл» передбачає створення рівних умов для прояву ініціативи всіма учнями. Він застосовний у ситуації «задавленої ініціативи», коли позитивні виступи та атаки одних гасять ініціативу та бажання спілкуватися в інших. Головне тут – домогтися збалансованого розподілу ініціативи по всій програмі виконання завдання з цілком конкретною участю на кожному етапі представників усіх груп учнів.

Прийом «Обмін ролями». Учні обмінюються ролями (або функціями), які отримали під час виконання завдань.

Прийом «Мізансцена». Полягає в активізації спілкування та зміни його характеру за допомогою розташування учнів у класі в певному поєднанні один з одним у ті чи інші моменти виконання завдання педагога.

Прийоми, що використовуються для організації діалогової рефлексії. Під діалоговою рефлексією ми розуміємо діалог педагога та дитини, що сприяє

формуванню ставлення учня до будь-якої значущої проблеми, питання, що проявляється у відповідній поведінці та вчинках. Для виховання толерантності можна застосувати такі прийоми в рамках проведення рефлексивної бесіди з дитиною.

Прийом «Рольова маска». Дітям пропонується увійти в роль іншої людини та виступити вже не від свого імені, а від її обличчя.

Прийом «Прогнозування розвитку ситуації». Під час бесіди педагог пропонує висловлювати припущення про те, як могла розвиватися та чи інша конфліктна ситуація. При цьому ніби ведеться пошук виходу із ситуації, що склалася.

Прийом «Імпровізація на вільну тему». Учні обирають ту тему, в якій вони найсильніші і яка викликає у них певний інтерес, переносять події в нові умови, по-своєму інтерпретують зміст того, що відбувається тощо.

Прийом «Оголення протиріч». Розмежування позицій учнів з того чи іншого питання в процесі виконання творчого завдання з подальшим зіткненням суперечливих суджень, різних точок зору про відносини різних груп людей. Прийом передбачає чітке обмеження розбіжностей у думці, позначення головних ліній, за якими має пройти обговорення.

Прийоми «Зустрічні питання». Учні, розділені на групи, готують певну кількість зустрічних питань. Поставлені питання та відповіді на них піддаються потім колективному обговоренню.

Прийоми, в яких використовується зміст літературних творів, кінофільмів тощо.

Прийом «Склади кінець історії». Дітям пропонується завершити запропоновану історію. Придумати своє завершення проблеми відносин між людьми чи тваринами, які є героями літературного твору.

Прийом «Улюблені книги товариша». Дітям пропонується здогадатися, які книги (кінофільми, пісні) люблять їхні товариші по класу.

Прийом «Добрі слова». Дітям пропонується згадати добрі слова, які говорять герої фільмів іншим людям (при цьому важливо, щоб ці слова були звернені до людей інших національностей, колишніх ворогів тощо).

Прийом «Творчість на задану тему». Учні вільно імпровізують на зазначену педагогом тему (моделюють, конструюють, інсценують, роблять літературні, музичні та інші замальовки, коментують, розробляють завдання тощо).

Прийом «Кіностудія». Діти складають пародію на відомий фільм, використовуючи сюжети з їхнього життя. Потім намагаються зобразити цю пародію.

Дитинство завжди з надією звернене в майбутнє, хоч би яким нещадним було сьогодення. І діти, як правило, чекають, щоб дорослі показали їм шлях, який визначить їхнє життя. Від цього залежить наш завтрашній день.

Часом, нарікаючи на зайнятість, грошові проблеми, сімейні негаразди, батьки всю відповідальність за дитину перекладають на педагога. На їхню думку, школи повинні і виховувати, і розвивати, і навчати, і коригувати недоліки вже отриманого виховання. Самі ж рідні готові засуджувати дії вчителів, не допомагаючи їм. Часто буває так, що батьки не хочуть бачити у своїх дітях того, що для інших очевидно, і змушені реагувати лише тоді, коли зіткнуться із серйозними проблемами.

Методологічний пріоритет нового напрямку навчально-виховного процесу – розвиток особистості.

Задумаймося: розвиток – це не тільки традиційне формування соціально-цінних якостей окремої особистості класного чи загальношкільного учнівського колективу. Це – щось набагато більше. У всякому разі, це значно складніша психолого-педагогічна проблема, що вимагає від учителя гранично високого рівня виховного професіоналізму.

Питання духовно-морального виховання дітей є однією з ключових проблем, що стоять перед кожним батьком, суспільством та державою загалом.

У суспільстві склалася негативна ситуація щодо духовно-морального виховання молодого покоління. Характерними причинами цієї ситуації стали: відсутність чітких позитивних життєвих орієнтирів для молодого покоління, різке погіршення морально-моральної обстановки в суспільстві, спад культурно-дозвільної роботи з дітьми та молоддю; різке зниження фізичної підготовки молоді, відсутність патріотичного виховання, цілеспрямованої комплексної молодіжної, сімейної, державної політики на користь дітей; різкі, непередумані зміни в освітній системі, що вимивають багаторічний позитивний досвід вітчизняної педагогіки, орієнтованої на формування моральної, всебічно розвиненої особистості. Також останнім часом, особливо у наших молодих співвітчизників, простежується тенденція до прагматизму та індивідуалізму з проявом асоціального та антигуманного характеру. Одночасно відбувається підміна сформованих століттями і складових основи способу життя нашого народу морально-ціннісних установок стереотипами масової культури в найпримітивнішому сприйнятті. Відбувається духовно-моральне падіння, втрачаються такі почуття, як любов до Батьківщини, до отчого дому, до рідної природи, до народу, до своєї сім'ї та оточуючих людей.

Управління виховання та додаткової освіти дітей та молоді Міністерства освіти України підготувало проєкт Державного мінімального соціального стандарту під яскравою назвою «Мінімальний обсяг соціальних послуг з виховання в освітніх установах загальної освіти». Тобто держава встановлює певний мінімум виховної роботи у школах, не обмежуючи та заохочуючи розвиток цієї сфери діяльності педагогічних колективів.

Нашій системі середньої обов'язкової освіти також необхідно прийняти якийсь стандарт духовно-морального виховання школярів, нижче якого працювати було б моральним злочином.

Ефективність виховної роботи пропонується в майбутньому оцінювати як мінімум за ціннісною основою, тобто за сукупністю тих ціннісних

орієнтацій, які сформуються в учнів внаслідок педагогічно доцільного управління їхнім розвитком.

Формування в учнів інтелектуально-емоційного компонента культури толерантності включає в себе збагачення учнів знаннями, розвиток їхнього мислення, а також почуттів, пов'язаних із терпимістю до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань.

Основними засобами у вирішенні цих завдань є навчання та різні форми позакласної виховної роботи. Щоб ця робота була педагогічно ефективною, вона повинна бути змістовною, характеризуватися високою емоційністю та мати певну внутрішню логіку.

Щоб ефективно використовувати зміст навчання для збагачення учнів знаннями, необхідно, щоб кожен учитель добре усвідомлював той конкретний матеріал зі свого предмета, який слід використовувати при вирішенні цієї проблеми.

Процес вироблення моральних уявлень у галузі культури толерантності вимагає вмілого врахування вікових особливостей учнів. У молодших школярів формуються найзагальніші уявлення про традиції, побут, релігію та особливості різних народів, що населяють Україну.

Цілком природно, що чим багатші та яскравіші ці уявлення та поняття, тим успішніше виробляються у школярів думки та судження, і розвивається толерантна свідомість.

Вивчення рідного краю повинно займати важливе місце в системі позакласної виховної роботи. Для цього використовуються екскурсії в природу, походи рідним краєм, створення банку даних соціологічних опитувань населення, в яких школярі набудуть необхідного досвіду спілкування з людьми різних національностей тощо.

У системі навчання та позакласної роботи слід акцентувати увагу учнів на формуванні у них уявлень про величезний внесок різних народів у розвиток науки та культури нашої країни.

Але стійкість і ступінь зрілості моральної свідомості досягається тільки тоді, коли знання учнів з питань терпимості до інших культур у питанні толерантності набувають форми особистих поглядів і переконань і виступають як мотиви та установки поведінки. Як же повинна вирішуватися ця проблема?

Як відомо, засвоювані людиною знання із зазначених питань не завжди визначають відповідні цим якостям умонастрій і поведінку. Тут багато залежить від того, якою мірою ці знання набувають для нього особистісного сенсу, пройшли через його емоційні переживання і перетворилися на керівні принципи (мотиви) його дій і вчинків. В особистісному плані ці принципи, або мотиви, діяльності та поведінки набувають форми поглядів і переконань, формування яких і становить найважливіше завдання виховання в учнів культури толерантності.

Процес цей становить велику методичну складність і пов'язаний з чималими практичними труднощами. Як уже зазначено, його складовими елементами виступають такі: збудження в учнів глибоких емоційних переживань у системі навчально-виховної діяльності з оволодіння ідеями толерантності, вміле використання позитивних прикладів глибокої переконаності в тому, що всі народи і нації на землі — унікальні, що інші погляди і вірування також заслуговують на повагу, як і свої власні. Необхідне включення учнів у різноманітні форми дискусійної роботи, яка сприяє поглибленому осмисленню розглянутих питань. Саме в такому напрямку здійснюється виховна робота в школах з вирішення даної проблеми.

Щоб надати виховній роботі емоційного характеру з метою її глибокого впливу на свідомість і почуття учнів та вироблення у них відповідних поглядів і переконань, вчителі не упускають нагоди використовувати для цього яскравий ігровий матеріал.

Але вчителі не обмежуються активізацією пізнавальної діяльності учнів та спонуканням їх до глибокого сприйняття ідей культури толерантності. Для виховання пов'язаних з цими якостями поглядів і переконань велике значення

має створення ситуацій, в яких би виникала боротьба думок, відстоювання учнями своїх поглядів, у процесі яких починає складатися своя точка зору, відточується і зміцнюється своя внутрішня позиція. З цією метою на уроках використовують проблемні питання, за якими в учнів виникають різні судження та міні-дискусії. Вчителі нерідко звертаються до учнів з такими питаннями: «Чим відрізняється культура міжнаціональних відносин від націоналізму та шовінізму?» тощо.

Звичайно, подібні дискусії та диспути не можуть проводитися занадто часто, особливо в початковій ланці. Їх треба ретельно готувати, щоб кожен з них став для учнів подією, що запам'ятовується, глибоко закарбовувався в їхній свідомості, зачіпав їхні почуття. Не можна забувати, що для встановлення міцних поглядів і особливо переконань особистості вельми важливо, щоб вона опинилася в такому емоційно-інтелектуальному напруженні, яке залишило б глибокий слід у її потребово-мотиваційній сфері, визначило б спрямованість свідомості і стало непереборною внутрішньою силою її життєвих прагнень та ідеалів.

Однак стійкість і міцність поглядів і переконань досягається тільки тоді, коли забезпечується єдність інтелектуально-емоційних переживань і поведінки. Тільки ті переконання дієво визначають моральну спрямованість особистості, які втілюються у відповідних суспільно значущих справах і вчинках. Це вимагає такої організації виховної роботи, яка сприяла б формуванню у школярів культури толерантності.

Про успіхи у формуванні культури толерантності можна говорити тільки за умови, якщо у школярів виховані відповідні навички та звички поведінки, тобто власний досвід цих відносин. Будь-який же досвід, як відомо, виробляється шляхом тривалих вправ у тих чи інших видах діяльності та поведінки. Ось чому необхідно залучати учнів до різноманітних видів практичної діяльності, пов'язаної з проявом терпимості до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань.

Які ж види діяльності використовуються в школах у цьому напрямку?

Розвивають почуття відповідальності та самостійності, формують їхнє активне громадянське ставлення до оточуючих, до чужої думки, звичаїв, вірувань, мов.

Чимало можливостей для формування у школярів культури толерантності містить у собі туристсько-краєзнавча робота. Особлива роль тут відводиться історико-етнографічним експедиціям з вивчення рідного краю. Пошлемося на досвід проведення однієї з таких експедицій. Її учасники поставили перед собою мету: зібрати відомості про історію селищ, розташованих по шляху маршруту, з'ясувати та уточнити походження їхніх назв; поспілкуватися з народними умільцями та по можливості ознайомитися з їхньою діяльністю; поповнити шкільний музей новими експонатами. Під час експедиції було зібрано різноманітний матеріал про народних умільців та художні вироби рідного краю. Так, діти познайомилися з жінками, які в колишні часи займалися ткацтвом. Оглянули виставку картин одного з сільських жителів. Бесідували з майстерним різьбярем по дереву та познайомилися з його роботами.

Останнім часом загострився інтерес до історичних назв вулиць, міст і сіл. Школярі також беруть участь у вивченні цих питань і збирають матеріал про назви прилеглих вулиць та окремих районів.

Не втратила свого значення і пошукова робота учнів. Вони продовжують встановлювати імена невідомих солдатів, загиблих у роки Великої Вітчизняної війни, записують спогади ветеранів, здійснюють походи до пам'ятних місць, проводять пошукові операції під назвою «Випускники нашої школи — учасники Великої Вітчизняної війни», «Орден у твоєму домі», «Твій родовід».

Такими є деякі форми роботи, що використовуються в школах для організації практичної діяльності учнів з формування у них культури толерантності. Якщо ця діяльність має регулярний і змістовний характер та органічно поєднується з розвитком в учнів потребо-мотиваційної сфери та

інтелектуально-емоційного компонента культури толерантності, вона, безсумнівно, сприяє розвитку та зміцненню переконань і виробленню багатостороннього досвіду поведінки, пов'язаного з проявом та вдосконаленням цих найважливіших моральних якостей.

2.2. Методичне забезпечення та форми роботи з учнями молодшого шкільного віку

За цілями та призначенням виділяються багато видів виховних заходів: етичні, соціально-орієнтовані, естетичні, пізнавальні, спортивно-фізкультурні, екологічні, трудові та ін. Цілі будь-якої виховної справи мають комплексний характер. Визначення спрямованості виховної справи будується на визначенні головної мети.

Кількість виховних справ ніяк не визначає успіху. Педагогічна майстерність проявляється в тому, щоб вміло спрямовувати виховні справи і на певному етапі сприяти переходу до нової якості.

Виховання культури толерантності умовно відноситься до етичних виховних справ.

Цілі та завдання, що стоять перед педагогом, який виховує культуру толерантності, численні та різноманітні:

- виховання в новому поколінні духовно-моральних ідеалів,
- популяризація духовної спадщини людства,
- одухотворення інтелекту в процесі освіти,
- підбірка тем, що розвивають моральні якості дитини,
- поєднання освіти та виховання в єдиний процес та ін.

Приблизні напрямки роботи:

1. Введення курсу краєзнавства в план початкової школи або позакласної роботи.

Мета краєзнавчої освіти - пізнання рідного краю через вивчення природи, ландшафту, історичних та культурних пам'яток, історії розвитку та становлення свого міста, селища, промислового комплексу, інфраструктури, життєдіяльності земляків - героїв війни, праці, спорту, космосу, науки та культури.

Краєзнавча робота дозволяє вести науково-дослідну діяльність учням. А через створення особистих емоційних зв'язків поступово засвоюється думка, що, незважаючи на те, що люди всі - різні, людські якості об'єднують всіх.

2. Використання прийомів та методів етнопедагогіки повинно стати обов'язковим мінімумом у плані виховної роботи школи та кожного вчителя. Діалог культур та цінностей створюється саме через етнопедагогіку. Можлива організація факультативів.

Мета - залучення до традицій та звичаїв народів України, духовно-моральне виховання через популяризацію культурних цінностей; театралізація, ігри, шедеври літератури.

3. Вивчення усної народної творчості.

Мета - сприяти відновленню втраченої духовної єдності за допомогою відродження традицій, народної мудрості. Прислів'я, приказки, загадки, висловлювання та думки великих людей - їх трактування, ілюстрування. Відродження айтів. Робота ведеться на базі гурткової або факультативної форми.

4. Використання казкового фольклору на таких видах ігрових уроків, як уроки-казки.

Мета - створити серію уроків, побудованих на казках та притчах, на кращих зразках світової літератури, і в їх духовно-моральний сюжет вплести інформацію, яку дитина повинна засвоїти; допомогти усвідомити, які скарби душі є найважливішими для життя. Робота може бути організована у вигляді гуртків та факультативів.

5. Уроки творчості.

Мета - підібрати теми та завдання, що зачіпають потаємні куточки душі дитини, наприклад: сім'я, друзі, скарби серця, улюблені тварини тощо; що розвивають духовні якості дитини, наприклад: благородство, любов, краса, доброта, посмішка, милосердя, служіння людям, працьовитість, щедрість тощо. Гуртки, факультативи.

6. Сімейне виховання.

Мета - спільна співпраця батьків та педагогів у духовно-моральному вихованні підростаючого покоління; залучення рідних до навчально-виховного процесу.

У процесі виховання культури толерантності в початковій школі можливе широке використання нетрадиційних форм виховної роботи:

Так, Н.І. Узакбаєва пропонує курси та факультативи, що використовують нетрадиційні та сучасні методи навчання та виховання. Це і театралізація, і інтерактивні засоби, і тренінги тощо [10].

- Оскільки ми говоримо про масштабне духовно-моральне виховання, потрібно сказати і про те, що назріла необхідність зобов'язати ЗМІ вести різноманітні програми та рубрики, що відповідають поставленій проблемі.

- Співпраця школи та батьків.

- Культурно-дозвільна робота з дітьми та молоддю.

У ході навчально-виховного процесу дитина не тільки повинна торкатися до скарбів мудрості, але обов'язково проживати цей стан духу у своїй творчості та у своєму житті.

Для ознайомлення з терміном «толерантність» учнів четвертого класу була проведена ділова гра «Що таке толерантність?» У ході цього заходу були поставлені наступні завдання:

Ознайомити з поняттям «толерантність», його складовими частинами, походженням терміна.

Формувати вміння діяти злагоджено, спільно, прислухатися до думки однокласників.

Прищеплювати інтерес до культури різних народів через ігри, завдання, прислів'я.

Вчити поважати особистість кожного, а відмінності між людьми приймати як позитивний факт.

Розвивати творчі здібності учнів.

Після проведеного заходу учням було запропоновано відповісти на питання та виконати завдання:

Що таке толерантність?

Намалюйте, що ви уявляєте, коли чуєте слово «толерантність». Обговорення малюнків, висловлювання дітей. Їх нагородження.

2.3. Організація і проведення педагогічного експерименту

У ході вивчення та аналізу літератури за темою дослідження, анкетування батьків, педагогів нами була сформульована модель толерантної особистості, яка включає:

1.Знання самого себе.

У толерантної особистості значно більший розрив між «Я - ідеальним» та «Я - реальним»; адекватний рівень критичності до себе та оточуючих. У інтолерантної - «Я реальне» та «Я - ідеальне» практично збігаються; інтолерантна особистість звинувачує у всьому оточуючих.

2.Захищеність.

Інтолерантна особистість побоюється свого оточення і навіть себе; у неї присутнє постійне відчуття загрози. Толерантна особистість відчуває безпеку.

3.Відповідальність.

Інтолерантна людина вважає, що події, що відбуваються, від неї не залежать; вона не владна над собою, тому прагне перекласти на інших.

Толерантна людина переконана, що її життя залежить від неї, тому бере відповідальність на себе.

4.Потреба в визначеності.

Інтолерантна особистість ділить світ на дві частини: чорне-біле; погане-хороше; свій-чужий; або схвалює, або ні. Толерантна визнає світ у його різноманітті та готова вислухати будь-яку точку зору.

5.Орієнтація на себе - орієнтація на інших.

Толерантна особистість орієнтована на себе в роботі, в фантазіях, в творчому процесі. У проблемних ситуаціях аналіз починають з себе. Толерантні особистості прагнуть до більшої незалежності. У інтолерантних особистостей велике прагнення належати до громадських інститутів і набагато вище, ніж у толерантних.

6.Прихильність до порядку.

Інтолерантна особистість занадто велике значення надає порядку. Для толерантної особистості порядок не становить такої великої та значущої цінності.

7. Здатність до емпатії.

Почуття гумору.

Почуття гумору та здатність посміятися над собою у толерантних людей вищі.

8.Авторитаризм.

Для інтолерантної особистості надзвичайно важлива загальна ієрархія та життя в упорядкованому, авторитарному суспільстві з сильною владою. Толерантна людина віддає перевагу жити у вільному, демократичному суспільстві.

Запропонована модель, безсумнівно, потребує доопрацювання та апробації. Однак, виділені нами експериментальні показники, дадуть можливість дослідникам вивести такий складний предмет для вивчення на конкретний експериментальний рівень. Після того, як була визначена модель

толерантної особистості, ми провели дослідно-експериментальну роботу. Її завдання:

- визначити рівень сформованості толерантності в учнів на початок експерименту;
- розробити та реалізувати програму виховної роботи в експериментальному класі
- визначити рівень сформованості толерантності в учнів на кінець експерименту.

Дослідження проводились на базі комунального закладу «Харківський ліцей № 53 Харківської міської ради» за участю учнів 3 «Б» класу та учнів 3 «В» класу.

Визначення рівня знань щодо сформованості понять, що визначають термін «толерантність», було проведено у вигляді контрольного опитування, яке містило наступні питання:

1. Що таке «Я» і як ти це розумієш?
2. У тебе є друзі, як ти можеш пояснити поняття «Я та інші»?
3. Ти живеш разом з мамою і татом, братом, сестрою, а що на твою думку означає слово «сім'я»?
4. Ти не слухаєш дорослих, а чи правильна така поведінка?
5. Хто в твоїй родині головний?
6. Як потрібно поводитися в школі, в громадських місцях, серед однокласників?
7. Хтось ображає слабого, як ти, яка це людина?
8. Ти не сваришся з однокласниками. Чому?
9. У твоєму класі учні різних національностей, як ти до них ставишся?
10. До вас у клас прийшов новий учень. Як ти вчиниш?

Оцінка знань давалася за наступними параметрами:

- повна відповідь на питання 1, 3, 6, 7, 8, 9, 10 - високий рівень;

- досить повна відповідь на питання 1, 3, 6, 7, 8, 9, 10 - середній рівень;
- неповна відповідь на питання 1, 3, 6, 7, 8, 9, 10 - низький рівень;
- невміння дати досить повну або неповну відповідь на основні питання - група ризику.

Результати опитування видно в таблиці 2.1:

Таблиця 2.1

Розвиток толерантності учнів - 1 зріз

Клас	Кількість учнів, які взяли участь в опитуванні	Кількість учнів, які дали повну відповідь	Кількість учнів, які дали досить повну відповідь	Кількість учнів, які дали неповну відповідь	Невміння дати відповідь
3 «Б»	24	9	10	3	2
3 «В»	23	7	9	5	2

Рівень розвитку толерантності учнів -1 зріз

Таким чином, ми бачимо, що рівень знань, що визначають рівень толерантності в 3 «Б» класі явно вищий, ніж у 3 «В» класі, але слід враховувати той факт, що опитування проводилося на початку навчального року. При цьому потрібно взяти до уваги те, що бал виводився середній, особливо в групі ризику. Ми виділили й тих дітей, які перебували в групі ризику - Анжела Р., Даніяр Б., Дінара К., Марина Ц.

При аналізі результатів опитування з'ясувалося, що труднощі викликають відповіді на питання, пов'язані з визначенням учнями таких понять як «я», «я та інші», «терпіння» та «терпимість», «сім'я», «зло», «жорстокість», що пояснюється тим, що діти не повною мірою знайомі з цими поняттями, недостатньо володіють інформацією в даному напрямку. Толерантність розвинена на недостатньому рівні.

Таким чином, визначилася головна мета, якої потрібно досягти при проведенні формуючого експерименту - це навчити дітей умінню правильно пояснювати та розуміти суть понять «я», «я та інші», «сім'я», «терпіння», «терпимість», що допоможе формуванню толерантності, як однієї з необхідних моральних якостей особистості.

Для проведення формуючого експерименту нами було складено виховний план для дітей експериментального класу.

Виховний план

Мета: орієнтація виховного простору, спрямованого на формування особистості учня з урахуванням вимог компетентнісної освіти, Комплексної програми виховання в організаціях освіти України.

Завдання:

- розширення можливостей виховного простору для самореалізації учня;
- формування толерантності та патріотизму, засвоєння прав і свобод особистості;
- формування моральних засад особистості та духовної культури;
- формування внутрішньої потреби особистості в постійному самовдосконаленні.

Основний зміст:

- збереження та примноження традицій школи;
- організація позакласних заходів, що розвивають в учнів культуру толерантності;
- організація взаємодії учнів один з одним та батьками через різні види діяльності

Таблиця 2.2

План виховних заходів «Школа - наш спільний дім»

Зміст діяльності	Дата проведення
Класний годинник у музеї історії школи	жовтень
Посвячення у першокласники	вересень
Програма "Дебют"	жовтень
Фестиваль народів України	листопад
Класний годинник	щотижня

Моя країна

Зміст діяльності	Учасники
День народів України.	жовтень
День України.	жовтень
День незалежності.	грудень
Свято, присвячене Науризу.	березень
День Перемоги	травень
Екскурсії до музеїв м. Харкова	лютий
Конкурс творів «Моя Батьківщина»	січень
В рамках програми «Атамекен» робота за напрямками (збір інформації, знайомство на класному годиннику,	січень, лютий
конкурс малюнків, проведення тематичних заходів): - «Малюки в країні предків» - «Гвардієць, прокинься»	лютий
Пошукова робота – «Вулиці розповідають»; Виставка малюнків «Широка країна моя рідна»	січень

Класному керівникові завжди дуже важливо знати, як ставляться один до одного всі члени дитячого колективу, чи значимий для них колектив, в якому вони перебувають протягом навчання в початковій школі. Для вивчення цієї проблеми в роботі з учнями проводилися наступні діагностичні методики:

«Фотографія». Учні класу виступають у ролі «фотографів» і роблять «знімок» (тобто малюнок) свого класу. Аналізуючи отримані «фотографії», необхідно звернути увагу на те, в якому місці на малюнку-фотографії учень розташовує себе, своїх друзів, своїх однокласників, класного керівника і з яким настроєм, бажанням він виконує цю роботу.

«Будинок, в якому я живу». Тут учень «заселяє» будинок значущими для нього людьми. Дана діагностика допоможе вивчити прихильність учнів один до одного, до рідних і близьких людей, до товаришів.

Будь-якому суспільству необхідні дуже сильні люди в моральному та психологічному відношенні. І вже в шкільному віці слід орієнтувати учнів на оволодіння способами спілкування з людьми, на створення моральної атмосфери колективу. Навчити цьому дітей може і повинен, перш за все, педагог.

Колектив стає могутнім засобом формування особистості тільки тоді, коли він характеризується високим психологічним кліматом. Такий клімат створюється під впливом двох факторів. Перший - це соціально-психологічна атмосфера суспільства в цілому. Другий - це мікросоціальні умови, тобто колектив класу. Обидва ці фактори і визначають той стан колективу, який називають психологічним кліматом. Під ним прийнято розуміти емоційно-психологічний настрій колективу, в якому на емоційному рівні відображаються особисті та ділові взаємини членів суспільства, що визначаються їхніми ціннісними орієнтирами, моральними нормами та інтересами. Обов'язковою умовою розвитку особистості дитини в колективі є емоційне благополуччя, потреба в спілкуванні.

Після проведення серії заходів, спрямованих на формування культури толерантності, було проведено другий замір. Його результати були вищими, ніж у першому.

Таблиця 2.3

Розвиток толерантності учнів -1 зріз

Клас	Кількість учнів, які взяли участь в опитуванні	Кількість учнів, які дали повну відповідь	Кількість учнів, які дали досить повну відповідь	Кількість учнів, які дали неповну відповідь	Невміння дати відповідь
3 «Б»	24	10	11	2	0
3 «В»	23	9	10	3	1

Графічно це виглядає так:

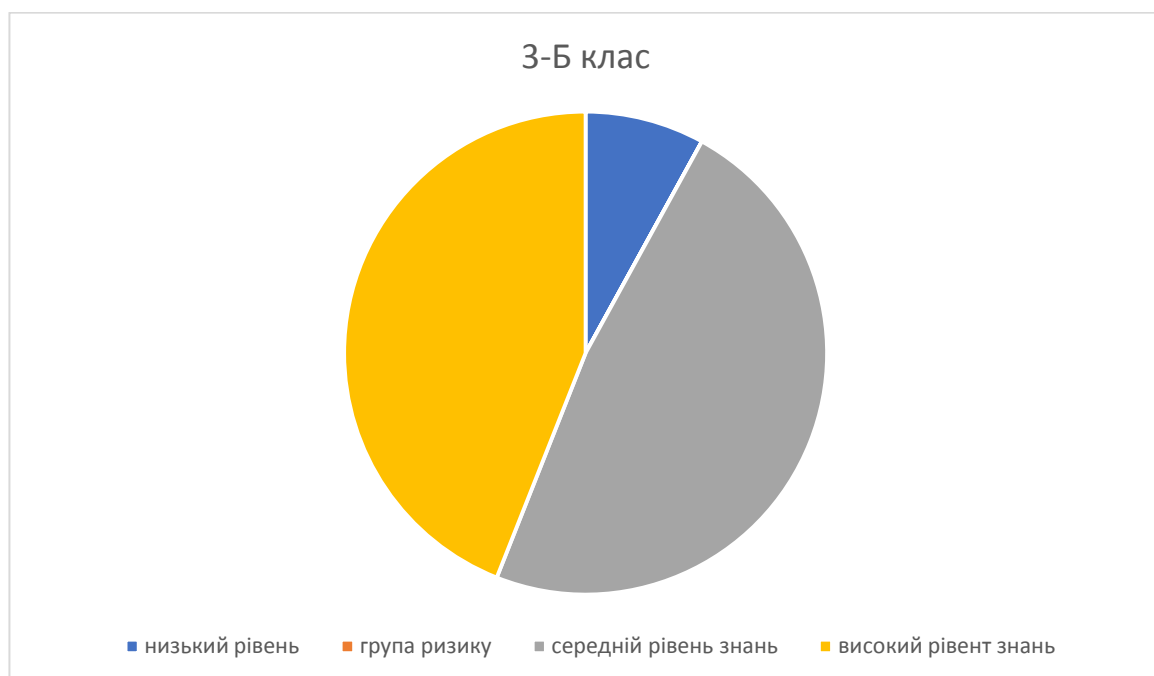

Рис.2.1. Рівень розвитку толерантності учнів -2 зріз

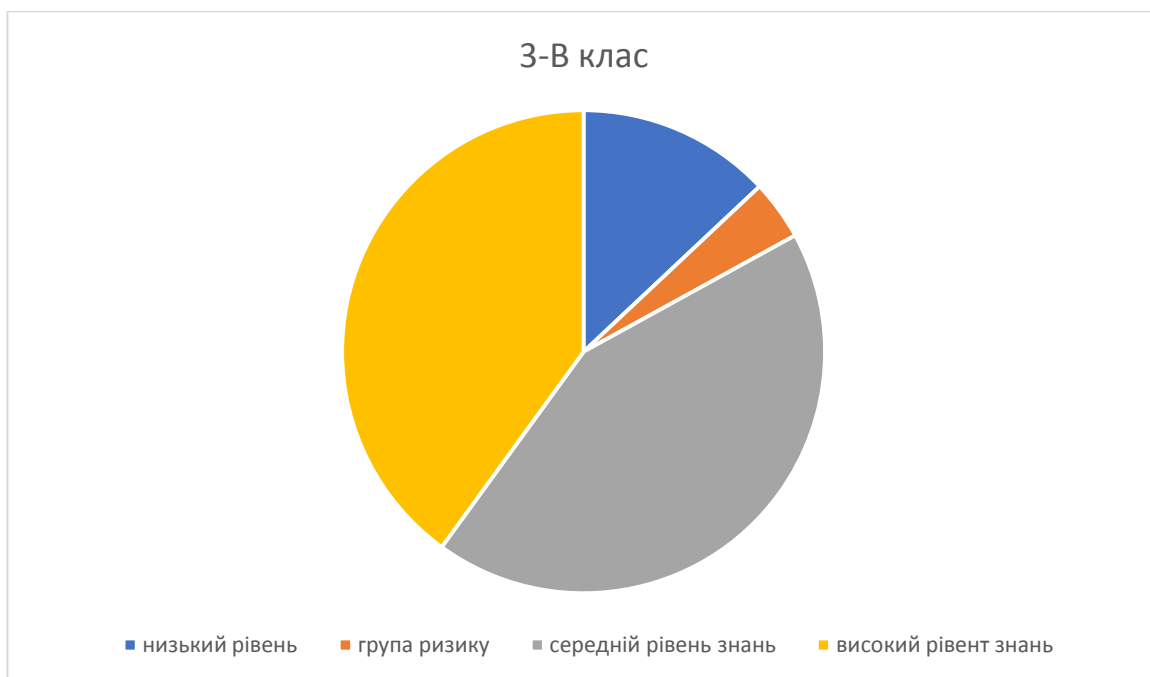

Рис.2.2. Рівень розвитку толерантності учнів -2 зріз

Отримані дані показують пряму залежність формування культури толерантності від спеціальних заходів, спрямованих на формування цієї якості особистості.

Таким чином, толерантність – це активна моральна позиція та психологічна готовність до терпимості в ім'я позитивної взаємодії між етносами, соціальними групами, в ім'я позитивної взаємодії з людьми іншого культурного, національного, релігійного чи соціального середовища. Роль вчителя у вихованні толерантності дуже висока. Вчитель може і повинен: виховувати в дусі миру; визнавати здібності кожного та поважати почуття та позицію кожного; бути прикладом для дітей; вміти слухати; підтримувати емоційні прихильності; розвивати в учнів почуття взаємної прихильності; давати можливість учням самостійно вирішувати проблеми; уникати жорстких ієрархічних відносин; не допускати проявів авторитаризму; заохочувати спільну діяльність.

Виховні заходи та класні години сприяли, перш за все, тому, що учні на теоретичному та практичному рівнях засвоїли такі поняття як почуття гумору,

нерозуміння, доброзичливість, байдужість, гуманізм, агресивність, добре ставлення до інших людей, зарозумілість, вміння володіти собою, байдужість, повага до думки інших, дратівливість, терпіння, нерозуміння, довіра; протилежність поглядів, звичаїв. У школярів було бажання всім разом готувати черговий захід.

В результаті дослідження ми вкотре переконалися, що педагог повинен допомогти дитині відшукати те, що є її найвищим досягненням, і оскільки кожна людина є носієм тільки її притаманних індивідуальних позитивних якостей, то ці найвищі досягнення допоможуть їй вистояти в будь-яких ситуаціях. Вчитель повинен допомогти дитині вирішити її проблему, яка заважає дитині вільно рухатися в потрібному напрямку і дає про себе знати на кожному кроці. Наше завдання донести до наших вихованців те, що світ, який нас оточує, різноманітний, а людина, як його частинка, багатогранна. І чим багатший внутрішній світ людини, тим цікавіше жити.

2.4. Методичні рекомендації для вчителів і батьків щодо виховання толерантності у дітей

У сучасному багатокультурному світі виховання толерантності є важливою умовою гармонійного розвитку дитини та формування гуманістичних цінностей. Толерантність — це не просто терпимість до інших, а активна повага до різноманіття думок, традицій, культури, віри, способу життя.

Мета цих рекомендацій — надати педагогам і батькам ефективні інструменти для формування у дітей навичок взаємоповаги, емпатії, мирного співіснування.

Принципи виховання толерантності

1. Особистий приклад — діти наслідують поведінку дорослих. Батьки й учителі повинні демонструвати терпимість, повагу, відкритість до діалогу.
2. Розвиток емпатії — навчати дітей розуміти почуття інших через ігри, обговорення, казки.
3. Сприятливе середовище — створення у колективі атмосфери безпеки, довіри та взаємоповаги.
4. Діалог і співпраця — навчати дітей вести конструктивні розмови, висловлювати свої думки без агресії.
5. Визнання індивідуальності — повага до унікальності кожної дитини, формування самооцінки.

Рекомендації для вчителів:

- проводьте тематичні заняття: «Світ різноманітний», «Друзі різні – серця однакові», «Права людини – права дитини»;
- використовуйте інтерактивні методи: рольові ігри, дебати, круглі столи, робота в групах;
- залучайте дітей до проєктів: створення плакатів, соціальних відео, виставок на тему дружби, поваги, різноманіття;
- розвивайте критичне мислення: обговорення ситуацій з книг, мультфільмів, реального життя;
- попереджуйте булінг: вчасно реагуйте на прояви агресії, проводьте профілактичні бесіди;
- співпрацюйте з батьками: інформуйте про принципи толерантного виховання, проводьте спільні заходи.

Рекомендації для батьків:

- показуйте приклад: не допускайте ксенофобських, принизливих висловлювань у присутності дитини;
- читайте та обговорюйте казки, книги, фільми, які навчають дружбі, співчуттю, чесності;

- говоріть про різноманіття: пояснюйте, чому люди мають різну зовнішність, мову, традиції;
- підтримуйте ініціативу дитини допомагати іншим, захищати слабших;
- навчайте вирішувати конфлікти без образ і насилля;
- розвивайте емоційний інтелект: розпізнавання і вираження почуттів.

Теми для занять та обговорення:

- «Що таке доброта і повага?»
- «Як бути другом для всіх?»
- «Чому ми всі різні — і це добре»
- «Якщо тебе ображають — як діяти толерантно?»
- «Чому важливо поважати інші культури?»

Толерантність не народжується сама собою — вона виховується крок за кроком через повсякденне спілкування, приклади, спільну діяльність. Завдання дорослих — створити такі умови, в яких діти навчаються поважати інших, цінувати різноманіття, бути чуйними, доброзичливими і відкритими до світу.

Висновки до розділу 2

У другому розділі дослідження визначено та експериментально перевірено педагогічні умови ефективного формування культури толерантності у молодших школярів, а також розроблено методичні рекомендації для їх практичного впровадження.

1. Обґрунтовано, що ефективність формування культури толерантності залежить від дотримання наступних педагогічних умов:

- створення позитивного психологічного клімату у класі;

- використання інтерактивних методів навчання, що передбачають співпрацю та взаємодію між учнями;
- впровадження у навчальний процес спеціально розроблених виховних заходів, спрямованих на розвиток емпатії, взаємоповаги, вміння приймати інших.

2. Розроблено й апробовано систему методичного забезпечення, що включає тематичні заняття, тренінги, ігрові вправи, інтерактивні технології, казкотерапію, роботу в групах і парах, які сприяють розвитку толерантної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

3. Педагогічний експеримент, організований у межах дослідження, підтвердив ефективність запропонованих педагогічних умов і методик. Порівняльний аналіз результатів констатувального і контрольного етапів засвідчив позитивну динаміку у формуванні в учнів навичок доброзичливого спілкування, прийняття відмінностей, вміння співпрацювати та вирішувати конфліктні ситуації мирним шляхом.

4. На основі результатів експерименту розроблено практичні рекомендації для педагогів і батьків, які спрямовані на спільну роботу щодо виховання толерантності. Зокрема, акцент зроблено на необхідності особистого прикладу дорослих, формування атмосфери довіри і підтримки у родині та класі, а також регулярного залучення дітей до спільної діяльності, що розвиває навички взаємодії.

Таким чином, результати практичного дослідження підтвердили, що формування культури толерантності у молодших школярів є можливим і ефективним за умови цілеспрямованої педагогічної діяльності, побудованої на принципах поваги, взаєморозуміння, співпраці та врахування вікових психологічних особливостей дітей.

ВИСНОВКИ

Як уже зазначалося, сучасна соціокультурна ситуація визначила нагальну необхідність у формуванні толерантності як умови виживання людства в майбутньому; як цінності соціокультурної системи; як норми гуманних людських відносин, як світогляду та усвідомленого орієнтира побудови взаємин з навколишнім світом. Це дозволяє розглядати толерантність як багатокomпонентне явище об'єктивної реальності.

Виховання в дусі толерантності, перш за все, вирішує завдання розкриття сенсу буття людини у світі через розуміння характеру та способів її взаємодії з цим світом. Процес освіти та виховання в толерантному середовищі полягає в осмисленні людиною свого місця у світі, в оволодінні способами взаємодії з ним. Зрештою, йдеться про сприйняття толерантності як особистісно-значущої цінності.

Побудова толерантного середовища в освітньому просторі будь-якого навчального закладу зачіпає соціологічний, психолого-педагогічний та методологічний рівні в просторовій організації життєдіяльності людини. Ідея формування толерантності в освітніх закладах має певну специфіку, яка полягає в тому, що ця ідея отримує тут додаткове міжособистісне забарвлення. В якості особливої цінності освіти розглядається взаємодія з іншими людьми, в ході якої відбувається особистісне взаємозбагачення та розвиток.

Побудова толерантного середовища – поетапний процес цілеспрямованої діяльності всіх суб'єктів освітнього соціуму, який характеризується наявністю деструктивних факторів, що ведуть до формування інтолерантності. Тому особливої значущості набувають педагогічні механізми переходу від інтолерантного середовища до толерантного, які допоможуть припиненню проявів інтолерантності та домінуванню толерантних взаємин, що й довело наше дослідження, в ході

якого визначено модель толерантної особистості; виявлено педагогічні умови формування толерантності.

Дослідно-експериментальним шляхом доведено ефективність педагогічних умов формування культури толерантності у молодших школярів.

Теоретична та практична значущість результатів дослідження:

- розроблено та теоретично аргументовано систему розвитку толерантності в освітньому середовищі (навчання, позакласна робота, сімейне виховання);
- розроблено критерії та показники рівнів розвитку толерантності у молодших школярів;
- уточнено категоріальний апарат процесу формування толерантності у молодших школярів, визначено її основні компоненти;
- уточнено тлумачення понять «толерантність», «виховання толерантності».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безюлева Г. В. (2002). Толерантність в педагогіці. К: Видавничий центр: Сонях. 54 с.
2. Бех І. Д. (2000). Особистісно зорієнтоване виховання: шляхи реалізації. Початкова школа. №2. с. 62- 65.
3. Біланюк П. (1930). Де шукати джерел внутрішньої карності. Шлях виховання та навчання. Кн. II. С. 118.
4. Бочков Н.П., Дубровська, О. В. Залеська (2014). Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктній та постконфліктний період: метод. рек. Київ. : МЖПЦ «Ла-Страда-Україна». 198 с.
5. Василюк М. І. (2011). Виховання толерантності у молодших школярів засобами предмета «Музика» в умовах полікультурного простору [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://archive.Nbu.gov.ua/portal/natural/NVUu/Ped/2011_20/basilinka.pdf.
6. Варенко Т. К. Про впровадження технології виховання педагогічної толерантності майбутніх учителів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/20_PNR_2011/Pedagogica/3_90251.doc.htm
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (2004). Уклад. і глав. ред. В. Т. Бусел. Ірпінь: ВТФ «Перун». 1440 с.
8. Вишневський А. (1997). Концепція демократизації українського виховання. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. К: Школяр. Педагогічні концепції. с. 105 - 106.
9. Вишневська Л. (2010) Проблема формування толерантності в сучасних педагогічних дослідженнях . Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. Наук. Праць. Вип. LII. Ч. 1. С. 17–22.
10. Вовк Л.М. (2017). Педагогічні умови формування гендерної культури молодших школярів у навчально-виховній діяльності початкової школи : дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Київ. 219 с.

- 11.Войтович Р. (2013). Модернізація державного управління в умовах глобальної інтеграції. Вісник НАДУ. 2013. № 2. с.21.
- 12.Волошина О. В. Генезис становлення толерантності як педагогічної проблеми / О. В. Волошина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nzvdpu/pp/2007_19/text%201/genezus%20stan%20ovlennya.pdf
- 13.Волошина О. (2016) Проблема формування толерантності в сучасних педагогічних дослідженнях. Рідна школа. 2016. с. 4-6.
- 14.Вчимося толерантності [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://pedagogika.at.ua/publ/vchimosja_tolerantnosti/3-1-0-455.
- 15.Гайдамащук М. (2015) Толерантність як основа формування цивілізованих стосунків. Ділова гра для дорослих. Учителю початкової школи. 2015. № 12. с. 53-55.
- 16.Горват М. В. (2014). Виховання толерантності у молодших школярів в умовах інтерактивного педагогічного спілкування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. Умань. 19 с.
- 17.Горінцева Н. (2018). Виховання толерантності у взаєминах батьків і дітей. Педагогіка. 2018. №3. с. 12-14.
- 18.Грива О. А. (2005) Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища: Монографія. Київ: ПАРАПАН. с. 228.
- 19.Грищенко Т. М. Толерантність - здатність і прагнення до діалогу [Електронний ресурс] / Т. М. Грищенко – Режим доступу до ресурсу: ounb.sumy.ua/publish/2008/tolerant.doc.
- 20.Грохольська А. В. Про толерантність та її місце в навчальному процесі. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.donnu.edu.ua/journals/dm/_25/49-54%2025_2006.pdf.

- 21.Губерський Л.В., Андрущенко В.П., Михальченко М.І. (2002) Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України. 580 с.
- 22.Гурова О. М. Роль емоцій у процесі формування толерантності. Режим доступу :<http://dspace.kspu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/3247/pdf>
- 23.Гурова Т.Ю. (2010). Аналіз структури толерантності молодшого школяра. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. с. 70-78.
- 24.Декларація принципів толерантності (Проголошена та підписана 16 листопада 1995 року) (2002). Віче. № 1. С. 53–60.
- 25.Дем'яненко Н. (2013).Контекстність освітнього простору вищої школи : рівень магістратури. Вища освіта України. 2013. 2. С. 50-56.
- 26.Денищик О. І. (2012). Теоретичні та практичні аспекти виховання студентської молоді в дусі толерантності . Педагогічний дискурс. Вип. 12. С. 130– 133.
- 27.Державний стандарт початкової освіти. Нова українська школа: порадник для вчителя(2018). Київ. С.128–133.
- 28.Докукіна О.М., Кремень В.Г. (2008). Толерантність у вихованні. Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком Інтер. с. 912-913.
- 29.Дуброва В. (1998). Допоможемо батькам – допоможемо дітям. Палітра педагога. 1998. №1. С. 28-31.
- 30.Житарюк В. І. (2008). Психологічні передумови розвитку моральності молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07. Івано- Франківськ,. 17 с.
- 31.Завірюха Л.А. (2003). Оволодіння засадами толерантності в студентському середовищі. Педагогіка толерантності. №1. 76 с.
- 32.Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
- 33.Іванчук М.Г. (2005). Психолого-педагогічні основи виховання особистості молодшого школяра в умовах інтегрованого підходу до навчання :

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07. Київ. 43 с.

34.Іскра Л.В. (2014). Практична реалізація ідей виховання в дусі миру у навчально-виховному процесі. Молодий вчений. 2014. №12. с. 297-300.

35.Кайдалова Г. (2009). Толерантні взаємостосунки як категорія морального виховання молодших школярів. Актуальні питання гуманітарних наук. Вип.11. Режим доступу: <http://dspu.edu.ua/hsci/wpcontent/uploads/2017/12/011-36.pdf>

36.Калошин В. Ф. (2013). Педагогіка успіху : стратегія радісного навчання. Управління школою. №31. С. 65.

37.Канішевська Л.В., Сухопара І.Г. (2017). Формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності: теорія і практика: монографія. Київ: Компринт. 403 с.

38.Капітоненко М. (2013). Культура миру. Посібник з толерантності. Київ: МЦПД. С. 100.

39.Карпюк Ю. Я. (2017). Толерантність як детермінанта моральної поведінки підлітків. К.: Основа. 72 с.

40.Києнко-Романюк Л. А. Толерантність як професійна компетентність педагогів та умова формування громадянських цінностей у молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2010_29_1/Kienko27.pdf

41.Коберник Г.І. (2007) Формування толерантності молодших школярів у процесі інтерактивних технологій навчання: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Умань:РВЦ «Софія». 259 с.

42.Коваль Л.В. (2009). Становлення та розвиток професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи у вищих педагогічних навчальних закладах України. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки. Бердянськ. Вип.2. с. 3-8. 90

43.Коган І. М. (2005). Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07. Київ. 20 с.

44.Козинець Н.П. (2014) Що таке толерантність? Класному керівнику. Усе для роботи. 2014. № 9. с. 38-42.

45.Кондрашова Л. В. (2006). Концепція «Взаємодії моральних і психологічних якостей у змісті педагогічного професіоналізму». Професійне становлення майбутнього вчителя : монографічний огляд. Кривий Ріг. С. 327.

46.Кононко О. Л. (2008). Виховання. Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком Інтер. 87 с.

47.Кононко О. (2006). Особистісне зростання в ранньому віці: суть та умови сприяння. №10. С. 3- 4.

48.Концепція розвитку педагогічної освіти [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-koncepciyirozvitkupedagogichnoyi-osviti>

49.Копець Л. В. (2007). Психологія особистості. К: Видавничий дім,. – 458 с.

50.Коржова О. В. (1997). Виховання підлітків на ідеях миру в позакласній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Київ. 21 с.

51.Косарева Г. М. (2014). Інклюзивна освіта як прояв цілісного і толерантного ставлення до дитини з особливими потребами. Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті педагогічних ідей Фрідріха Фребеля: збірка матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контекст і педагогічних ідей Фрідріха Фребеля» Херсон : Айлант. Т. 1. С. 33-35.

52.Кошевич Д. (2016). Гармонія – у різноманітті. Управління освітою. 2016. № 5. с. 29-32.

- 53.Кравченко Т. (2002). «Життєві сценарії» сім'ї та їхній вплив на соціальний розвиток особистості. Педагогіка і психологія. 2002. №1. с. 61-67.
- 54.Кремень В. Г. (2008). Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком. 1040 с.
- 55.Кремень В.Г. (2011) Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. 2-ге вид. К : Т-во «Знання» України. 520 с.
- 56.Курлянд З. Н. (1995). Професійна усталеність учителя – основа його професійної майстерності. Одеса. 150 с.
- 57.Кутіщенко В.П. (2003). Динаміка емоційно-ціннісного ставлення молодших школярів до учбової діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07. Київ. 19 с.
- 58.Люблинська А. О. (1984). Дитяча психологія. Київ: Вища школа. 354 с.
- 59.Люлька Г.А. (2020) Взаємодія педагогів і батьків з формування толерантного ставлення до дітей у сім'ї. Молодий вчений. 2020. №1. С.13- 16.
- 60.Люлька Г. А. (2020). Взаємодія педагогів і батьків з формування толерантного ставлення до дітей у сім'ї . Молодий вчений. №1.
- 61.Люлька Г. А. (2019). Місце комунікативної толерантності у взаємодії вчителя початкових класів зі школярами . Молодий вчений. №10.
- 62.Люлька Г.А. (2020). Особливості формування толерантного ставлення школи і сім'ї до дітей молодшого шкільного віку. Теоретичні та практичні аспекти розвитку Європейського дослідницького простору: монографія. Рига: «Видавництво Baltija. С. 322.
- 63.Ляпунова В.А. (2016). Функції толерантності як соціально значущої цінності. Педагогічні науки. (Т.3). с. 119-122.
- 64.Ляска Є. І. (2005). Роль педагога у формуванні толерантності в учнів та студентської молоді. Л.: Вісник Львівського університету. Ч. 1. С. 125– 134.
- 65.Максимова О. О. (2015). Толерантність як складова морального виховання. Наукові записки : збірник наукових статей. [Електронний ресурс] Вип. 128. Режим доступу до ресурсу: <http://eprints.zu.edu.ua/21880/1/2>.

66.Матвієнко О. (2012). Готовність майбутнього вчителя початкової школи до творчої навчально-виховної діяльності. Проблеми підготовки сучасного вчителя: збірник наукових праць Уманського держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. Умань. с. 238-244.

67.Матвієнко О.С. (2006). Толерантність: введення у проблему. Вінниця: ВДАУ. 40 с.

68.Матієнко О. (2017). Виховання толерантності починається з учителя. Учитель початкової школи. с. 27-31.

69.Михайліченко Ю. В. (2017). До питання про педагогічні аспекти формування толерантного ставлення у сім'ї. Початкова школа. С. 2–4.

70.Молчанова А.О. (2013). Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України . 188 с.

71.Мельничук М. І. (2008). Використання тренінгів у формуванні толерантності майбутніх соціальних працівників. Вісн. Черкас. ун-ту : зб. наук. ст. Педагогічні науки. Вип.121. 88 с.

72.Нова українська школа: poradnik dla vchytelja (2018). Za zag. red. H. M. Bibik. Kyiv : Litera LTD. 160 s.

73.Онисюк О. А. (2001). Психологічні особливості особистісного розвитку молодшого школяра : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07. Київ. 17 с.

74.Орловська О.В. (2012). Толерантність та її сутнісні характеристики. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». с. 159-163.

75.Павелків Р. В. (2009). Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис: монографія. Рівне: Волинські обереги. 368 с.

76.Плахотнік О. В. (2012). Формування толерантної культури у майбутніх соціальних педагогів. Соціальна робота в Україні: теорія і практика. № 2. С. 11–18.

77.Савченко О. (2014) Вчимося толерантності. Учитель початкової школи. № 9(16). – Вересень. С. 4-8.

78.Савченко О.Я. (2014). Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект. Науковий вісник Миколаївського державного університету Педагогічні наук. 124 с.

79.Савченко О.О. (2015). Гуманізація освіти як передумова формування толерантної свідомості. Режим доступу : [http : // eprints. zu. edu. Ua /2015/1/08 soofts.pdf](http://eprints.zu.edu.ua/2015/1/08/soofts.pdf)

80.Савченко О.Я. (1997). Дидактика початкової школи. Київ: Абрис. 416 с.

81.Семиченко В. А. (1998). Психологія та педагогіка сімейного спілкування: навч. посібник . К: Веселка. 210 с.

82.Скрипниченко О.В., Долинська Л. В., Городнійчук З.В. (2008). Вікова та педагогічна психологія: навч. Посібник. Київ: Каравела, 2-ге вид. 400 с.

83.Сухомлинська О. В. (2006). Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук. Київ: Всеукраїнський Фонд «Добро». 43 с.

84.Сухомлинський В.О. (1988) Сто порад учителеві. К.: Рад. шк. 304 с.

85.Тверезовська Н. (2009). Сутність та зміст поняття «педагогічні умови». Нова педагогічна думка. №2. с. 90 - 92.

86.Ткачук О. В. (2012). Виховуємо толерантність : форми та методи роботи : навч.-метод.посіб. Бердянськ : Ткачук О. В., 200 с.

87.Толерантність як шлях до Європи. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://tolerant.org.ua/category/esse/e051_tolerantnist_yak_shlyah_do_evropi.html.

88.Філософсько-психологічний аспект формування толерантності у суспільстві. Виховання толерантної особистості [Електронний ресурс] – 94
Режим доступу до ресурсу: http://i-kar-100.narod.ru/referatu/psuxologija/vuxovannja_tolerantnoji_osobustosti.html

89.Хромова О.Л., Кравченко Т.В. (1996). Вчимося виховувати: метод. реком. для занять з батьками учнів загальноосвітніх. Київ: Пед. Думка. 36 с.

90.Чернуха Н. (2018). Підготовка педагогів у сучасних соціокультурних умовах виховання толерантності . Управління освітою. №3. С. 7– 8.

91.Яценко С. (2007). Педагогічні умови реалізації особистісно орієнтованого навчання . Школа. № 3. С. 62 – 74